

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ 2012

ΤΑ ΣΚΕΛΕΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ Α ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ

ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΠΙΛΙΤΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΜΑΘΗΜΑ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ: ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.3
ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ	σελ.4
Ο ΤΑΦΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ Α.....	σελ.6
Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΤΡΟΝΤΙΟΥ ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$)	σελ.9
ΤΑ ΣΚΕΛΕΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ Α.....	σελ.12
ΤΑΦΟΣ Ι.....	σελ.13
ΤΑΦΟΣ ΙΙ.....	σελ.13
ΤΑΦΟΣ ΙΙΙ.....	σελ.14
ΤΑΦΟΣ ΙV.....	σελ.16
ΤΑΦΟΣ V.....	σελ.19
ΤΑΦΟΣ VI.....	σελ.24
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ.28
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	σελ.32
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ.55

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία με τίτλο «Τα σκελετικά κατάλοιπα του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών: από τον 19^ο στον 21^ο αιώνα» εκπονείται στα πλαίσια του μαθήματος «Εισαγωγή στον Μυκηναϊκό Πολιτισμό».

Αρχικά θα γίνει αναφορά στο χρονικό των ανασκαφών του ταφικού κύκλου από τον Heinrich Schliemann και τον Παναγιώτη Σταματάκη. Στη συνέχεια, κρίνεται αναγκαίο να περιγραφεί ο Ταφικός Κύκλος Α (χρονολόγηση, κατασκευή, είδος τάφων, ταφικές πρακτικές). Ένα κεφάλαιο θα αφιερωθεί στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) από δείγματα οδοντικού σμάλτου 11 νεκρών του ταφικού κύκλου, που πραγματοποιήθηκε το 2009, και θα σχολιαστούν τα αποτελέσματα που προέκυψαν από αυτήν. Τέλος, θα γίνει εκτενής αναφορά σε στοιχεία που εντοπίστηκαν στα οστά των νεκρών όλων των τάφων του Ταφικού Κύκλου Α (I-VI), ύστερα από μελέτες, εφόσον αυτό αποτελεί και το κύριο θέμα της εργασίας.

Όλα τα παραπάνω έχουν ως στόχο την άντληση νέων συμπερασμάτων και στην αναθεώρηση παλαιότερα αποδεκτών απόψεων σχετικά με τους νεκρούς του Ταφικού Κύκλου Α. Ποιοι ήταν, πώς ζούσαν, από πού κατάγονταν, ποια ήταν η εμφάνισή τους και ποια η ιδιότητά τους στην μυκηναϊκή κοινωνία, είναι μόνο μερικά από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα κεφάλαια.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Έχοντας ήδη στο ενεργητικό του την αποκάλυψη της Τροίας, ο Heinrich Schliemann φτάνει το 1876 στις Μυκήνες, αποφασισμένος να φέρει στο φως την έδρα των Ατρείδων, και να εδραιώσει τη φήμη που ήδη είχε αποκτήσει (εικ.1). Ιδιοφυής αλλά ιδιόρρυθμος καθώς ήταν, αποκαλύπτει πέντε τάφους στον Ταφικό Κύκλο Α σε διάστημα μόλις δεκαπέντε εβδομάδων¹. Οι τάφοι αυτοί ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες του φιλόδοξου ερευνητή καθώς έμοιαζαν πράγματι βασιλικοί, λόγω του πλούτου που χαρακτήριζε τα κτερίσματά τους. Διάχυτος από ενθουσιασμό ο Schliemann γνωστοποιεί αμέσως τα ευρήματα των Μυκηνών αλληλογραφώντας με τους λόγιους κύκλους της εποχής, όσο και με τους Times. Πολλά από τα γράμματά του αποτελούν χρήσιμα βοηθήματα για την μελέτη των τάφων, καθώς λείπουν τα επαγγελματικά σχέδια και οι φωτογραφίες από την ανασκαφή τους.

Η «ήρεμη δύναμη», θα λέγαμε, της ανασκαφής ήταν ο Παναγιώτης Σταματάκης, ο οποίος είχε αναλάβει το ρόλο του επόπτη εκ μέρους της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Δουλειά του ήταν να επιβλέπει τις ενέργειες του Schliemann, να τον καθοδηγεί και να τον διορθώνει όπου και όταν χρειαζόταν. Η σχέση μεταξύ των ανδρών δεν χαρακτηρίζεται καλή. Από τα γραπτά του Σταματάκη, καταλαβαίνουμε ότι οι δύο άνδρες μπορεί να μην επικοινωνούσαν καθόλου κατά την ανασκαφή. Ο Σταματάκης συμπληρώνει τα στοιχεία που παρέλειπε ο Schliemann, είτε από απροσεξία, είτε επειδή τον προβλημάτιζαν, εκτός των ημερολογίων του. Πολλές φορές η φήμη του Schliemann επισκιάζει την διακεκριμένη και επιστημονική δουλειά του Σταματάκη, που μόλις τα τελευταία χρόνια επανεκτιμάται μέσω της συστηματικότερης μελέτης των γραπτών του, τα οποία εμφανίζονται λεπτομερή και ακριβή. Παρότι ο Schliemann τον αποκαλεί ψυχρά «αντιπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης» και «δημόσιο υπάλληλο», αποδεικνύεται πως ο Σταματάκης δούλεψε μεθοδικότερα, καθώς ήταν αυτός που αριθμήσε τόσο τις ταφές όσο και τα κτερίσματα και προσπαθούσε να κατανοήσει το για πού προορίζεται το καθένα².

¹ Μυλωνάς, 1983, 19

² Dickinson et al, 2012, 8

Μετά την αποκάλυψη του πέμπτου τάφου ο Schliemann αποχώρησε από τις Μυκήνες. Εφόσον ο Πausanías του υποδείκνυε ότι πέντε είναι οι τάφοι του Αγαμέμνονα και της οικογένειάς του, ένωθε πως η αποστολή του είχε τελειώσει. Έτσι, ήταν ο Σταματάκης που αποκάλυψε ένα χρόνο αργότερα, δηλαδή το 1877, έναν έκτο τάφο, τον κοντινότερο στην είσοδο του ταφικού κύκλου. Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, το 1952, οι Ι. Παπαδημητρίου, Α. Κεραμόπουλλος, Σπ. Μαρινάτος και Γ. Μυλωνάς έφεραν στο φως έναν δεύτερο ταφικό κύκλο εκτός της Ακροπόλεως. Έκτοτε οι δύο κύκλοι πήραν τις ονομασίες Ταφικός Κύκλος Α και Β αντίστοιχα³.

³ Μυλωνάς, 1983, 30

Ο ΤΑΦΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ Α

Ο Ταφικός Κύκλος Α είναι μια κυκλική κατασκευή, ένας κυκλικός περίβολος, διαμέτρου 27,50μ (εικ. 2). Η χρήση του τοποθετείται την περίοδο 1600-1550 π.Χ, εγκαινιάζεται δηλαδή στο τέλος της ΜΕ περιόδου και στην αρχή της ΥΕ περιόδου⁴. Είναι λίγο μεταγενέστερος του Ταφικού Κύκλου Β που τοποθετείται το 1650-1550 π.Χ. Για τουλάχιστον δύο γενιές οι δύο κύκλοι χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα. Αποτελούν προέκταση του ανασκαμμένου από τον Τσουντα και τον Wace νεκροταφείου που εκτείνεται νοτίως της ακρόπολης των Μυκηνών.

Ο Ταφικός Κύκλος Α παραμένει εκτός της ακρόπολης μέχρι το 1250 π.Χ. Τότε είναι η εποχή της κατασκευής της Πύλης των Λεόντων και της προέκτασης του κυκλώπειου τείχους μέσω ενός αναλημματικού τοίχου που εισάγει πλέον τον Ταφικό Κύκλο Α στο εσωτερικό της ακρόπολης⁵ (εικ. 3). Το έργο αυτό έχει αποδοθεί στην ανάγκη για εξωραϊσμό του χώρου και στην μετατροπή του σε επισκένιο πλέον μνημείο. Την άποψη αυτή ενισχύει η ταυτόχρονη κατασκευή δύο δακτυλίων από κάθετα τοποθετημένες πλάκες ψαμμίτη και κογχυλιάτη λίθου, με μεταξύ τους απόσταση 1,30μ και με οριζόντιες πλάκες ως στέγη για το μεταξύ τους άνοιγμα (εικ. 4). Οι δύο δακτύλιοι εκτείνονται μέχρι το βόρειο τμήμα όπου και υπάρχει μια είσοδος πλάτους 2,50μ⁶. Η μνημειακότητα και η επιβλητικότητα του ταφικού κύκλου ενισχύεται και από το γεγονός ότι η θέση του βρίσκεται πολύ κοντά στην Πύλη των Λεόντων. Είναι από τα πρώτα πράγματα που αντικρίζει κανείς όταν εισέρχεται στις Μυκήνες. Αυτό θα προκαλούσε στον επισκέπτη αισθήματα δέους και θαυμασμού, καθώς θα έβλεπε τους λαμπρά τιμώμενους νεκρούς προγόνους της κοινωνίας στην οποία εισέρχεται (εικ. 5).

Οι τάφοι τους οποίους περιλαμβάνει ο ταφικός κύκλος είναι έξι σε αριθμό (I-VI) (εικ. 6). Είναι κάθετοι τετράπλευροι λάκκοι και συχνά αναφέρονται ως λακκοειδείς. Ωστόσο δεν θα πρέπει να συγχέονται με τους απλούς λακκοειδείς τάφους, καθώς το

⁴ Mylonas, 1966, 89

⁵ Βασιλικού, 1995, 28

⁶ Μυλωνάς, 1983, 30

βάθος τους φτάνει μέχρι και τα 4μ⁷. Ο όρος Shaft Graves (φρεατοειδείς τάφοι) που απαντά στην αγγλική βιβλιογραφία αποδίδει σωστότερα το είδος των τάφων αυτών.

Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 3 επί 3,5μ μέχρι και 4,50μ επί 6,40μ. Οι παρειές τους είναι επενδυμένες με αργή λιθοδομία. Ξύλινα δοκάρια προσαρμοσμένα στην λιθοδομία αυτή υποβαστάζουν ένα είδος στέγης. Η στέγη είναι κατασκευασμένη από πλάκες σχιστόλιθου, καλάμια, και χόρτα, καθώς και ένα είδος στεγανού υδατοστεγούς πηλού, την πλέσια, όπως ονομάζεται από την περιοχή στην οποία υπάρχει μέχρι και σήμερα⁸. Το δάπεδο του τάφου είναι στρωμένο με βότσαλα που βοηθούν στην απορρόφηση των υγρών από την αποσύνθεση της σορού και στον φυσικό καθαρισμό ενός χώρου που προορίζεται να χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές. Παραπέμπουν επίσης στην θάλασσα, μέσω της οποίας πιστεύεται ότι οι νεκροί ταξιδεύουν στον κάτω κόσμο. Μεταξύ δαπέδου και στέγης η απόσταση είναι σημαντική, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας μικρός ταφικός θάλαμος. Πάνω από την στέγη το υπόλοιπο μέρος του σκάμματος γεμίζει με χώμα, και σημαίνεται πολλές φορές με λίθινη στήλη⁹.

Ένας τάφος, όπως θα δούμε, δεν προοριζόταν για μια μόνο ταφή. Σύμφωνα με τα έθιμά τους οι Μυκηναίοι άνοιγαν και ξανάνοιγαν τους τάφους προκειμένου αυτοί να δεχτούν μεγάλο αριθμό νεκρών. Στην περίπτωση αυτή, τα οστά των προηγούμενων ταφών παραμερίζονται στην άκρη για να κάνουν χώρο για την καινούργια ταφή¹⁰. Συνεπώς η αδιατάρακτη ταφή σε έναν τάφο συνήθως είναι και η τελευταία χρονολογικά. Στα κτερίσματα των νεκρών συγκαταλέγονται μερικά πολύτιμα αντικείμενα, όπως κοσμήματα, χρυσά δαχτυλίδια, χρυσές προσωπίδες και χρυσά κύπελλα, και άλλα λιγότερα πλούσια άλλα εξίσου σημαντικά, όπως ξίφη, σφραγίδες και αγγεία. Οι Μυκηναίοι τιμούσαν τους νεκρούς τους τελώντας νεκρόδειπνα, απομεινάρια των οποίων βρίσκουμε αναμειγμένα με τα σκελετικά κατάλοιπα (π.χ οστά ζώων)¹¹. Οι πρακτικές αυτές των μαζικών ταφών οδήγησαν πολλές φορές στην καταστροφή τόσο των λειψάνων όσο και των αντικειμένων, γεγονός που δυσκολεύει την αρχαιολογική έρευνα. Τέλος, πρέπει να τονισθεί ότι η καύση (εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων) δεν τελούνταν στην μυκηναϊκή εποχή, οι Μυκηναίοι ενταφίαζαν τους

⁷ Treul-Darque-Poursat-Touchais, 1996, 354

⁸ Βασιλικού, 1995, 28

⁹ Βασιλικού, 1995, 30

¹⁰ Kurtz-Boardman, 1994, 22

¹¹ Βασιλικού, 1995, 30

νεκρούς τους. Τα απομεινάρια καύσεως που πολλές φορές αναφέρουν ο Schliemann και ο Σταματάκης είναι πιθανώς οργανικές ύλες των ξύλινων δοκαριών που στήριζαν την στέγη και που φυσικά δεν διατηρήθηκαν. Τα οστά δεν φέρουν κανένα ίχνος καύσης.

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΥ ΣΤΡΟΝΤΙΟΥ ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$)

Η ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στρόντιου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) είναι μια μέθοδος που μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τα ποσοστά αυτοχθονίας σε έναν πληθυσμό¹².

Στη φύση το στρόντιο εμφανίζεται με την μορφή τεσσάρων σταθερών ισότοπων. (^{87}Sr , ^{85}Sr , ^{86}Sr , ^{84}Sr). Το ισότοπο στρόντιου με την μορφή ^{87}Sr είναι το μόνο ανάμεσα στα τέσσερα που είναι ραδιενεργό. Είναι το προϊόν της ραδιενεργής αποσύνθεσης του ισότοπου του ρουβινίου ^{87}Rb . Επομένως η ισότοπη αναλογία του στρόντιου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) σε κάθε γεωλογική επιφάνεια εξαρτάται από την αφθονία του ρουβινίου και του στρόντιου καθώς και από την ηλικία που έχουν τα πετρώματα¹³. Το στρόντιο ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) φτάνει στον ανθρώπινο ιστό έχοντας διεισδύσει στην τροφική αλυσίδα μέσω του βραχώδους υποστρώματος και του νερού που υπάρχει κάτω από την γη. Ως εκ τούτου το στρόντιο στον ανθρώπινο ιστό αντανακλά την τοπική γεωλογία.

Η συνεισφορά του στην αρχαιολογική έρευνα το καθιστά ιδιαίτερα δημοφιλές τα τελευταία χρόνια, αφού επιτρέπει να εντοπίσουμε τους αυτόχθονες πληθυσμούς συγκρίνοντας απλώς τις αναλογίες μιας συγκεκριμένης περιοχής με αυτές μιας άλλης, παίρνοντας δείγμα από τον ανθρώπινο σκελετικό ιστό: οστά και οδοντικό σμάλτο.

Το οδοντικό σμάλτο δημιουργείται στην παιδική ηλικία του ανθρώπου και μένει αμετάβλητο σε όλη του τη ζωή. Αντιθέτως τα οστά αναπτύσσονται και προσαρμόζονται συνεχώς, συνεπώς η ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στρόντιου στα οστά αντανακλά μόνο τα τελευταία 7-10 χρόνια της ζωής ενός ατόμου¹⁴. Συγκρίνοντας έτσι τις αναλογίες του στρόντιου που θα προκύψουν από τις αναλύσεις είμαστε σε θέση να μάθουμε που πέρασε τα πρώτα χρόνια της ζωής του,

¹² Nafplioti, 2009, 279

¹³ Nafplioti, 2009, 280

¹⁴ Nafplioti, 2009, 280

πού γεννήθηκε, αλλά και το μέρος στο οποίο έζησε τουλάχιστον μια δεκαετία πριν το θάνατό του ένας άνθρωπος.

Η ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου πραγματοποιήθηκε το 2009 σε δείγμα οδοντικού σμάλτου 11 νεκρών του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (3 του τάφου ΙΙΙ, 4 του τάφου ΙV, 4 του τάφου V). Η ερευνήτρια Αργυρώ Ναυπλιώτη, προκειμένου να βγάλει όσο τον δυνατόν ασφαλέστερα συμπεράσματα σύγκρινε τα αποτελέσματα του οδοντικού σμάλτου και αυτά που προέκυψαν από δείγματα αρχαίων και σύγχρονων ιστών ζώων. Το αρχαίο δείγμα προέρχεται από το οδοντικό σμάλτο ενός χοίρου, κατάλοιπα του οποίου εντοπίστηκαν στον τάφο V. Ο χοίρος θεωρείται καλό δείγμα, καθώς η διατροφή του είναι παρόμοια με αυτή του ανθρώπου. Το σύγχρονο δείγμα προέρχεται από κελύφη σαλιγκαριών που εντοπίστηκαν σε περιοχή πολύ κοντά στην ακρόπολη των Μυκηνών¹⁵ (εικ. 7).

Πράγματι, μόνο δύο Μυκηναίοι, ο ένας εκ του τάφου ΙΙ και ο άλλος εκ του τάφου ΙV φαίνεται να είναι αυτόχθονες, καθώς τα αποτελέσματα των δειγμάτων τους συμπίπτουν με τα αποτελέσματα των δειγμάτων των σύγχρονων σαλιγκαριών. Από τους υπόλοιπους 9 νεκρούς του Ταφικού Κύκλου Α αξίζει να αναφερθούν τα αποτελέσματα 3 από αυτούς. Πρόκειται για έναν νεκρό του τάφου ΙΙΙ και δύο του τάφου V. Τα αποτελέσματα των δειγμάτων τους αποκλίνουν αρκετά από τα όρια που θέτουν τα δείγματα αρχαίων και σύγχρονων ζώων. Συνεπώς φαίνεται ότι οι συγκεκριμένοι νεκροί δεν ήταν αυτόχθονες Μυκηναίοι, αλλά άνθρωποι που στα πλαίσια της κινητικότητας που χαρακτηρίζει την εποχή, μετακινήθηκαν από αλλού προς τις Μυκήνες¹⁶.

Στους υπόλοιπους 6 νεκρούς τα ποσοστά στα αποτελέσματα των δειγμάτων τους είναι λίγο χαμηλότερα από τα προαναφερθέντα. Πριν ωστόσο βιαστούμε να χαρακτηρίσουμε και αυτούς τους νεκρούς μη-αυτόχθονες πρέπει να έχουμε υπόψη μας κάποιους παράγοντες που ίσως νοθεύουν τα αποτελέσματα. Η κατανάλωση τροφών που αποτελούν προϊόντα εμπορεύματος και προμηθεύονται από άλλες περιοχές, εκτός της Μυκηναϊκής περιφέρειας ίσως είναι ένας από αυτούς. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το υψηλό ποσοστό κολλαγόνου που εντοπίστηκε στα οστά

¹⁵ Nafplioti, 2009, 282

¹⁶ Nafplioti, 2009, 285

των νεκρών και προδιαθέτει θαλάσσιες τροφές¹⁷. Σε μια κοινωνία όπως τις Μυκήνες, η οποία δείχνει να είναι αρκετά ισχυρή ώστε να κυριαρχεί στις θάλασσες, αυτό είναι κάτι απόλυτα αναμενόμενο.

Ο άλλος παράγοντας είναι η έλλειψη στοιχείων προερχόμενων από αντίστοιχες έρευνες στην λεκάνη της Μεσογείου. Οι δημοσιεύσεις αντίστοιχων αναλύσεων της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου στη ζώνη του Αιγαίου είναι εξαιρετικά σπάνιες, αποτρέποντας έτσι τις συγκρίσεις. Συνεπώς η καταγωγή των χαρακτηριζομένων ως μη-αυτόχθονων μπορεί να απέχει από δεκάδες μέχρι εκατοντάδες χιλιόμετρα από την ζώνη της Πίνδου στην οποία ανήκουν οι Μυκήνες¹⁸ (εικ. 8). Προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε. Ίσως όμως μπορέσουμε να απαντήσουμε σε κάποια από τα ερωτήματά μας μετά την μελέτη των σκελετικών καταλοίπων των τάφων που ακολουθεί.

¹⁷ Nafplioti, 2009, 287

¹⁸ Nafplioti, 2009, 289

ΤΑ ΣΚΕΛΕΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ Α

Η μελέτη των ανθρώπινων οστών και η δημοσίευσή τους είναι εξίσου σημαντική και απαραίτητη με την μελέτη και την δημοσίευση όλων των υπολοίπων κτερισμάτων σε μια ανασκαφή νεκροταφείου. Εφόσον η επιστήμη της αρχαιολογίας επιζητά να εξηγήσει πώς ζούσαν οι άνθρωποι του παρελθόντος, ποιες ήταν οι δραστηριότητές τους, και ποιες οι ανάγκες τους, δεν υπάρχει καλύτερη πηγή από τους ίδιους τους ανθρώπους και τις ιστορίες που αυτοί έχουν να μας «διηγηθούν». Τα τελευταία χρόνια η Αρχαιολογία έχει δεχθεί μεγάλη βοήθεια από την διεπιστημονικότητα που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Η ιατρική, η βιολογία, η χημεία καθώς και η τεχνολογία των υπολογιστών έχουν συμβάλει καίρια στην αρχαιολογική γνώση. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που η αναπαράσταση της όψης των ανθρώπων του παρελθόντος είναι πιο δημοφιλής στο ευρύ κοινό από ποτέ. Πρόσφατο παράδειγμα η ανταπόκριση του κοινού στην ανακατασκευή της μορφής της μικρής Μύρτιδος, ενός εντεκάχρονου κοριτσιού που έζησε στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ και που πέθανε στον μεγάλο λοιμό. Το κρανίο της σώθηκε σε τόσο καλή κατάσταση, που οι επιστήμονες ήταν σε θέση να ανασυνθέσουν την μορφή της. Οι τεχνικές αυτές δεν είναι ωστόσο χρήσιμες μόνο αισθητικά. Όταν πρόκειται για ιστορικής σημασίας αρχαιολογικά κατάλοιπα μπορεί να αποδειχθούν σωτήριες. Έτσι συνέβη στην παλαιότερη ανακατασκευή του προσώπου του νεκρού του τάφου II της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας, κατά την διενέργεια της οποίας Βρετανοί επιστήμονες ενίσχυσαν την άποψη ότι πρόκειται για τον Φίλιππο Β΄, υποδεικνύοντας το τραύμα στον δεξί οφθαλμό.

Στην περίπτωση του Ταφικού Κύκλου Α αυτό ήταν εφικτό μόνο για τους νεκρούς του τάφου VI. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι σκελετοί έχουν υποστεί μεγάλες καταστροφές και σε πολλές περιπτώσεις είναι σε μεγάλο βαθμό αποσπασματικοί. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι παρότι το κεφάλαιο αφορά τη μελέτη των σκελετικών καταλοίπων, μια μικρή αναφορά στα πλούσια κτερίσματα των τάφων κρίνεται χρήσιμη, καθώς είναι γνωστό ότι κάθε εύρημα πρέπει να μελετάται σε συνδυασμό με την ανασκαφική του συνάφεια (context).

ΤΑΦΟΣ Ι

Στα γραπτά του Schliemann οι νεκροί του τάφου Ι είναι τρεις, και σύμφωνα με την εκτίμησή του, είναι γυναίκες. Στα σχέδια του Σταματάκη, όπου η έρευνα είχε την τύχη να σώζονται, οι νεκροί είναι τέσσερις σε αριθμό και έχουν ονομαστεί από τον ίδιο Α, Β, Γ, Δ¹⁹ (εικ. 9).

Ο νεκρός στα νότια του τάφου, σύμφωνα με τον Schliemann, ο Α, σύμφωνα με τον Σταματάκη, ήταν κτερισμένος με πέντε φυλλόσχημα και πέντε σταυρόσχημα ελάσματα χρυσού, να καλύπτουν μέρη του κορμιού του. Σύμφωνα με ένα γράμμα του Schliemann προς τους Times, όμοια κτερισμένοι ήταν και οι άλλοι δύο νεκροί. Ο Σταματάκης μιλά και αυτός για «χρυσά φύλλα δάφνης»²⁰. Τα αντικείμενα αυτά αντιπροσωπεύουν την τελευταία φάση της χρήσης του Ταφικού Κύκλου Α.

Δυστυχώς από τον τάφο Ι και ΙΙ, όπως θα δούμε, δεν υπάρχει σκελετικό υλικό προς μελέτη²¹. Μέχρι σήμερα τουλάχιστον, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, κανένα από τα σκελετικά κατάλοιπα της αποθήκης όπου φυλάσσονται δεν φαίνεται να φέρει την ένδειξη που θα έπρεπε να είχε τοποθετηθεί κατά την ανασκαφή. Μπορεί να έχει τοποθετηθεί λανθασμένα σε κάποιο άλλο χώρο, όπως σε μία περίπτωση που θα αναφερθεί παρακάτω.

ΤΑΦΟΣ ΙΙ

Ο Schliemann γράφει ότι στον τάφο βρέθηκε μόνο ένας νεκρός, και υποθέτει ότι είναι άνδρας. Ο Σταματάκης και πάλι συμπληρώνει τον ανασκαφέα σχεδιάζοντας δύο νεκρούς (Ε, Ζ) (εικ. 10). Υποσημειώνει πως κανένα κτέρισμα δεν βρέθηκε δίπλα στον δεύτερο. Ακόμη αναφέρει πως δύο επιπλέον νεκροί (Η, Θ) βρέθηκαν πάνω από τον τάφο ΙΙ, κτερισμένοι με αγγεία²².

¹⁹ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 159

²⁰ Dickinson et al, 2012, 12

²¹ Dickinson et al, 2012, 13

²² Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 159

Όπως συμβαίνει και με τον τάφο I, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο δεν υπάρχει υλικό που να μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα στον τάφο II.

ΤΑΦΟΣ III

Σύμφωνα με τον Σταματάκη, πάνω από τον τάφο III βρέθηκαν δύο νεκροί (I, K). Στο εσωτερικό του τάφου, σύμφωνα με τον ίδιο, οι νεκροί ήταν τρεις (Λ, Μ, Ν) (εικ. 11).

Η ανθρωπολογική μελέτη των οστών του κρανίου καθώς και της γνάθου έδειξε ότι ο νεκρός Λ πρέπει να ήταν άνδρας ηλικίας 35-40 ετών²³. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι ο νεκρός Λ είχε στην κατοχή του το μοναδικό χρυσό κύπελλο του τάφου²⁴. Τα κύπελλα είναι τόσο συχνά κτερίσματα στις ανδρικές ταφές των λακκοειδών τάφων όσο και τα εγχειρίδια. Ωστόσο τα δεύτερα απουσιάζουν από την εν λόγω ταφή.

Ο νεκρός Μ ταυτίστηκε με γυναίκα, ηλικίας 30-35 ετών. Στα δόντια της γυναίκας αυτής ανιχνεύτηκε υποπλασία του σμάλτου. Αυτή γίνεται φανερή με την παρουσία τριών γραμμών, των λεγόμενων γραμμών υποπλασίας. Αυτό συνήθως συνδέεται με φαινόμενα απογαλακτισμού που προκαλούν ένα είδος άγχους σε νεαρά άτομα. Το γεγονός ότι η γυναίκα αυτή έδειξε σημάδια αναιμίας (θαλασσαιμία ή σιδηροπενική αναιμία) μπορεί να αιτιολογείται εάν παρουσίαζε διατροφικές ελλείψεις, απώλεια αίματος, παρασιτικές λοιμώξεις ή χρόνιες διάρροιες που επίσης μπορούν να αιτιολογηθούν από την παρουσία τέτοιων γραμμών υποπλασίας²⁵.

Στην γυναίκα αυτή ανήκαν μερικά από τα πολυτιμότερα κτερίσματα με χαρακτηριστικότερο το λεγόμενο «χρυσό διάδημα» που σήμερα κατέχει κεντρική θέση στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου²⁶ (εικ. 12). Αν πράγματι τα ελάσματα χρυσού ύψους 0,62μ αποτελούν εξαρτήματα διαδήματος, τότε υποθέτουμε ότι αυτό θα προοριζόταν για ιδιαίτερες περιστάσεις λόγω του όγκου και του βάρους που θα είχε. Αναμφισβήτητα ένα τέτοιο κτέρισμα είναι εξόχως

²³ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 179

²⁴ Dickinson et al, 2012, 15

²⁵ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 175-179

²⁶ Dickinson et al, 2012, 15

δηλωτικό της ιδιότητας που είχε αυτή η γυναίκα εν ζωή. Πιθανόν η γυναίκα να εκτελούσε χρέη ιέρειας, ή να ήταν μέλος κάποιας σημαντικής δυναστείας. Μεγάλης σημασίας είναι το γεγονός ότι η γυναίκα αυτή τάφηκε έχοντας ένα παιδί στο στήθος της. Το παιδί ήταν πλήρως καλυμμένο με χρυσά ελάσματα που αντιστοιχούν σε μέρη του σώματος. Παλαιότερα πιστευόταν ότι ο τάφος περιείχε δύο παιδιά, αυτό όμως οφείλεται σε παρεξήγηση, καθώς τα ελάσματα δεν αντιπροσωπεύουν τίποτε άλλο από την εμπρόσθια και οπίσθια όψη του ανθρωπίνου σώματος²⁷ (εικ. 13). Συνεπώς προοριζόταν για να καλύψουν ένα άτομο νεαρής ηλικίας. Αξίζει να αναφερθεί ακόμη πως η νεκρή Μ συγκαταλέγεται ανάμεσα στα τρία δείγματα οδοντικού σμάλτου που σύμφωνα με την ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου χαρακτηρίστηκαν ως μη αυτόχθονα²⁸.

Όσον αφορά τον νεκρό Ν, η κακή διατήρηση των οστών του δεν μας επιτρέπει βεβαιότητα για το φύλο του. Το πιθανότερο είναι πως πρόκειται για άνδρα ηλικίας 35-45 ετών όπως μαρτυρά το κλείσιμο των ραφών του κρανίου²⁹. Δείγμα από το οδοντικό σμάλτο που χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου έδειξε πως ο νεκρός αυτός είναι Μυκηναίος στην καταγωγή. Τα δόντια της άνω γνάθου εμφανίζουν γραμμές υποπλασίας. Από τη θέση στην οποία βρίσκονται αυτές μπορούμε να πούμε πως οι διαταραχές στην ανάπτυξη του σμάλτου του νεκρού άρχισαν στην ηλικία των 4 +/- 1 χρόνο. Το πιθανότερο είναι πως σχετίζονται με την πρακτική του απογαλακτισμού. Ακόμη, η αριστερή ωλένη του άνδρα αυτού έδειξε στοιχεία καταπόνησης. Αυτό σημαίνει πως ο νεκρός Ν δεχόταν συστηματικά κάποιου είδους πίεση στο αριστερό χέρι. Το φαινόμενο αυτό είναι κοινό σε πληθυσμούς που έχουν να κάνουν με τον χειρισμό όπλων, όπως ξίφη και ασπίδες. Ο άνδρας αυτός δεν ήταν κτερισμένος ούτε με κύπελλο, ούτε με κάποιο ξίφος. Το πιθανότερο όμως είναι ότι είχε ελάσματα χρυσού σε μέρη του σώματός του³⁰.

Το γεγονός ότι μια γυναίκα τάφηκε ανάμεσα σε δύο άνδρες, και μάλιστα περισσότερο κτερισμένη από αυτούς, μας γεμίζει με ερωτήματα. Θα μπορούσαν οι δύο άνδρες να είναι ακόλουθοί της και αυτή να είναι ιέρεια; Ή μήπως ο τάφος ΙΙΙ είναι ένας τάφος οικογενειακός, εφόσον υπάρχει και μια παιδική ταφή³¹; Δυστυχώς

²⁷ Dickinson et al, 2012, 13

²⁸ Nafplioti, 2009, 285

²⁹ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 172-175

³⁰ Dickinson et al, 2012, 14

³¹ Dickinson et al, 2012, 14

δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Τέλος, μερικά σκελετικά κατάλοιπα που συνυπήρχαν με το υλικό του τάφου ΙΙΙ στο ΕΑΜ δεν μπορούν να ταυτιστούν με κανέναν από τους νεκρούς αυτούς. Θα μπορούσαν να προέρχονται από τις ταφές Ι,Κ που βρέθηκαν πάνω από τον τάφο. Θα μπορούσαν ακόμη να ανήκουν στους νεκρούς των τάφων Ι και ΙΙ³², εφόσον όπως προαναφέρθηκε δεν βρέθηκε υλικό που να αντιστοιχεί σ' αυτούς στις αποθήκες του ΕΑΜ.

ΤΑΦΟΣ ΙV

Στο σχέδιο του Σταματάκη βλέπουμε πέντε νεκρούς (Ο, Π, Ξ, Ρ, Σ). Οι Ο, Π έχουν κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, ενώ οι Ξ,Ρ,Σ από τα ανατολικά προς τα δυτικά³³ (εικ. 14).

Ο νεκρός Ο είναι άνδρας ηλικίας 20-25 ετών όπως φαίνεται από το κλείσιμο των ραφών στο κρανίο του. Τα δόντια ωστόσο δείχνουν πως πέθανε πριν τα 20 του χρόνια³⁴. Δείγμα από το οδοντικό σμάλτο χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$). Δεν υπάρχουν ίχνη τετηδόντας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως στον πρώτο αριστερό γομφίο της άνω γνάθου παρουσιάζει ένα μη-μετρικό χαρακτηριστικό, και αυτό είναι το φύμα Carabelli (Carabelli's cusp)³⁵. Όσον αφορά τα οστά, καταπόνηση παρατηρείται στις θέσεις πρόσδεσης των μυών στην δεξιά και αριστερή κλείδα. Αυτό σημαίνει πως το άτομο αυτό δεχόταν συστηματικά πίεση στη θωρακική ζώνη, προφανώς κατά την διάρκεια έντονων σωματικών ασκήσεων. Συγκεκριμένα, οι τροποποιήσεις στα οστά του μαρτυρούν κινήσεις έντονης κάμψης του σώματος προς τα εμπρός, έχοντας ταυτόχρονα βαρύ φορτίο στους ώμους και στην πλάτη³⁶. Θα μπορούσαν να ευθύνονται, για παράδειγμα, δραστηριότητες που έχουν σχέση με το κυνήγι. Επιπλέον, στο μέσο περίπου της εξωτερικής επιφάνειας του δεξιού μηριαίου παρατηρείται ένας νεοσχηματισμός οστού ο οποίος σχετίζεται με την περιστίτιδα³⁷(εικ.15). Ο σχηματισμός ήταν ακόμη ενεργός όταν ο άνδρας αυτός

³² Dickinson et al, 2012, 15

³³ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 161

³⁴ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 196

³⁵ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 196

³⁶ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 197

³⁷ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 197

έχασε τη ζωή του. Ωστόσο υπάρχει ακόμη πλεγμένο οστό, γεγονός που φανερώνει ότι δεν είχε ξεπεράσει την σχετική λοίμωξη. Ο θάνατός του θα μπορούσε συνεπώς να σχετίζεται με αυτή.

Ο νεκρός Ο είχε στην κατοχή του αργυρό κρατήρα που μέσα περιείχε άλλα, μικρότερα πολύτιμα αντικείμενα. Ένα από αυτά είναι το πασίγνωστο «Κύπελλο του Νέστορα»³⁸, ένα δώτο χρυσό κύπελλο ύψους 0,145μ που ταιριάζει στην περιγραφή του Ομήρου για το «δέπας αμφικύπελλον» του βασιλιά της Πύλου. Στις λαβές του βρίσκονται καθισμένα δύο πτηνά που θυμίζουν τη περιγραφή του επικού ποιητή: «δοιαί δὲ πελειάδες ἀμφὶς ἕκαστον χρύσειαι νεμέθοντο»³⁹ (εικ. 16).

Ο νεκρός Ο πρέπει να παραμερίστηκε στην άκρη για να κάνει χώρο για τον νεκρό Π. Ο νεκρός Π, σύμφωνα με την μαστοειδή απόφυση της αυχενικής του κορυφής, είναι άνδρας. Πρέπει να ήταν 25-35 ετών όταν πέθανε, όπως δηλώνουν τόσο το κλείσιμο των ραφών στο κρανίο του όσο και τα δόντια του⁴⁰. Παρότι ο σκελετός του σώζεται μόνο κατά το 50%, και αποτελείται κυρίως από τα μεγάλα οστά, το ύψος του μπορεί να υπολογισθεί γύρω στο 1,70-172μ. Όσον αφορά τα δόντια του, ο άνδρας αυτός είχε τερηδόνα σε 2 από τα 12 δόντια που έχουν σωθεί. Σε μερικά δόντια εμφανίζει επίσης 3 γραμμές υποπλασίας, γεγονός που φανερώνει πως και αυτός ο νεκρός είχε βιώσει κάποιο άγχος κατά την τρυφερή ηλικία των τριών ετών⁴¹. Η υπόθεση πως το άγχος αυτό ήταν αποτέλεσμα του απογαλακτισμού ισχύει και για την δική του περίπτωση. Δείγμα οδοντικού σμάλτου χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($87\text{Sr}/86\text{Sr}$). Τέλος, ο άνδρας αυτός φέρει ίχνη καταπόνησης στη αριστερή ωλένη.

Τόσο ο Schliemann όσο και ο Σταματάκης μας πληροφορούν ότι ο νεκρός Π φορούσε χρυσή προσωπίδα ύψους 0,315μ., που εκτίθεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (εικ. 17).

Ο νεκρός Ξ είναι ο πρώτος νεκρός με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Είναι άνδρας ηλικίας 25-35 ετών όπως μαρτυρούν τα δόντια του. Το κλείσιμο των ραφών του κρανίου, όμως, δηλώνει πιο συγκεκριμένη ηλικία 30-35 χρόνων⁴².

³⁸ Dickinson et al, 2012, 16

³⁹ Μυλωνάς, 1983, 40

⁴⁰ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 183-184

⁴¹ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 185-186

⁴² Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 189

Όσον αφορά τα δόντια του, δύο από αυτά ανιχνεύτηκαν με τερηδόνα. Δείγμα από το οδοντικό σμάλτο του νεκρού χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα ο άνδρας αυτός είναι Μυκηναίος στην καταγωγή⁴³. Όσον αφορά τα οστά του, ο νεκρός Ξ εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό τροποποιήσεων σε αυτά από οποιοδήποτε νεκρό του Ταφικού Κύκλου Α. Τόσο τα οστά των χεριών όσο και αυτά των ποδιών είναι ιδιαίτερα καταπονημένα (εικ.18). Αυτό μαρτυρά έντονες σωματικές δραστηριότητες κατ' εξακολούθηση. Τέτοια φαινόμενα είναι δικαιολογημένα μόνο σε μεγαλύτερα ηλικιακά άτομα στην σύγχρονη εποχή, και μας ξαφνιάζει. Ωστόσο πρέπει να σκεφτούμε πως η ηλικία των 35 χρόνων άγγιζε το μέσο όρο θνησιμότητας εκείνη την εποχή⁴⁴. Φυσικά, η σοβαρότητα και η έκταση της κατάστασης μπορεί να οφείλεται και σε κάποια προδιάθεση που θα είχαν τα οστά αυτού του ατόμου. Επίσης, η παρουσία νεοσχηματισμένων οστών με την μορφή κόκκων που παρατηρήθηκε πιθανώς οφείλεται σε κάποια μόλυνση.

Ο νεκρός Ξ δεν φορούσε χρυσή προσπίδα. Ήταν ωστόσο πλούσια κτερισμένος με άλλα πολύτιμα αντικείμενα όπως το ρυτό αγγείο με τη μορφή λεοντοκεφαλής ύψους 0,20μ, το ασημένιο ρυτό ύψους 0,155μ και σχήματος κεφαλής ταύρου, του οποίου τα κέρατα είναι επιχρυσωμένα, καθώς και δύο χάλκινα εγχειρίδια με εμπίεστη διακόσμηση (εικ.19-20). Το ένα παριστάνει σκηνή από κυνήγι λεόντων και το άλλο τρεις λέοντες να τρέχουν σε πετρώδες τοπίο (εικ.21-22).

Ο νεκρός Σ ταυτίστηκε με γυναίκα σύμφωνα με την μορφολογία της κάτω γνάθου. Το κλείσιμο των ραφών στο κρανίο θα μπορούσε να αντανακλά την ηλικία των 20-25 χρόνων⁴⁵. Δυστυχώς δεν μπορούμε να υποθέσουμε την ηλικία από τα δόντια, καθώς αυτά δεν σώθηκαν μετά τον θάνατό της. Αξίζει να αναφερθούμε στις πορώδεις αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στο εσωτερικό της αριστερής οφθαλμικής κόγχης (cribra orbitalia). Οι αλλοιώσεις αυτές συνδέονται με την αναιμία, της οποίας οι συνέπειες περιγράφηκαν παραπάνω, στην περίπτωση της νεκρής Μ του τάφου ΙΙΙ.

Η νεκρή Σ φορούσε ένα χρυσό προσωπίο που παλαιότερα πιστευόταν ότι ανήκε σε άνδρα (εικ. 23). Η ανθρωπολογική ανάλυση ωστόσο έδειξε πως τα οστά ανήκουν σε γυναίκα. Ανάμεσα στο νεκρό Ρ, στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, και στα

⁴³ Nafplioti, 2009, 285

⁴⁴ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 190-193

⁴⁵ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 198

οστά της νεκρή αυτής, βρέθηκαν δύο χρυσά δαχτυλίδια⁴⁶. Το ένα απεικονίζει σκηνή μάχης και το μέγιστο μήκος του είναι 3,5εκ., και το άλλο απεικονίζει σκηνή κυνηγιού με μέγιστη τιμή στο μήκος του τα 3,45εκ (εικ. 24-25). Επίσης βρέθηκε και ο χρυσός ρόδακας που αποτελεί εξάρτημα της κεφαλής του ρυτού με τη μορφή ταύρου, και που σήμερα έχει πλέον αποκατασταθεί.

Στον τάφο IV βρέθηκαν επίσης οστά ενός πολύ αποσπασματικού σκελετού που ανήκουν σε γυναίκα ηλικίας 25-35 ετών, μια άνω γνάθος που επίσης ανήκει σε γυναίκα, της οποίας όμως η ηλικία δεν μπορεί να προσδιοριστεί, οστά βρέφους (μάλλον προέρχονται από τον τάφο V και λανθασμένα αναμείχθηκαν με το υλικό του τάφου IV, βλ. παρακάτω), καθώς και 20 οστά ζώων, ανάμεσά στα οποία φαίνεται να εκπροσωπούνται ένας τουλάχιστον χοίρος, αγριοκάτσικα ή αιγοπρόβατα, καθώς και μία αγελάδα⁴⁷. Κανένα από αυτά τα ανθρώπινα δεν μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στον νεκρό P που σημειώνει ο Σταματάκης. Αν κάποια από τα οστά του ανολοκλήρωτου σκελετού, ή η άνω γνάθος ανήκουν σε αυτό το άτομο, τότε έχουμε την δεύτερη γυναίκα που φορά χρυσό προσωπείο στον τάφο IV⁴⁸ (εικ. 26). Ο Schliemann γράφει πως ένας από τους νεκρούς με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά έχει ένα είδος χρυσού κεφαλόδεσμου, προφανώς κάποιο χρυσό έλασμα, πάνω του, χωρίς να εξακριβώνει ποιος. Οι λεγόμενοι αυτοί κεφαλόδεσμοι, headband όπως ακριβώς τους χαρακτηρίζει, σχετίζονται με γυναίκες. Συνεπώς είναι πολύ πιθανό η γυναίκα που αναζητούμε να είναι ο νεκρός P. Ωστόσο, λόγω των καταστροφών που έχουν υποστεί τα οστά που έχουμε στην διάθεσή μας, καθώς μάλλον πρόκειται για πρωιμότερες ταφές του τάφου που παραμερίστηκαν για να κάνουν χώρο για τις επόμενες, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια.

ΤΑΦΟΣ V

Σύμφωνα με το σχέδιο του Σταματάκη, ο τάφος V περιείχε τα οστά τριών νεκρών: ο T με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, και οι Y, Φ με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά (εικ. 27). Ωστόσο όπως θα δούμε, με την ανθρωπολογική ανάλυση προέκυψαν ομάδες οστών που ανήκουν σε παραπάνω από τρεις νεκρούς.

⁴⁶ Dickinson et al, 2012, 17

⁴⁷ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 199

⁴⁸ Dickinson et al, 2012, 17

Ο σκελετός του νεκρού T σώθηκε σε πολύ καλή κατάσταση. Τόσο τα μεγάλα οστά όσο και τα δόντια είναι καλοδιατηρημένα. Ανήκουν σε άνδρα ηλικίας 25-35 ετών, όπως υποδεικνύει το κλείσιμο των ραφών στο κρανίο. Τα δόντια δίνουν ένα πιο συγκεκριμένο όριο ηλικίας, αυτό των 25 χρόνων⁴⁹. Δείγμα οδοντικού σμάλτου των δοντιών χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$). Το ύψος του υπολογίζεται γύρω στο 1,81μ. Αξίζει να σημειωθεί πως το κρανίο του άνδρα αυτού φέρει ένα μη-μετρικό χαρακτηριστικό και αυτό είναι μια ραφή στο μετωπιαίο οστό⁵⁰ (εικ. 28). Το χαρακτηριστικό αυτό δεν είναι παθολογικό. Όσον αφορά τα δόντια του, και σε αυτόν τον νεκρό σημειώθηκαν τρεις γραμμές υποπλασίας, φαινόμενο που συνδέεται με περιόδους άγχους κατά την παιδική ηλικία. Επίσης παρατηρήθηκαν αρκετά μη-μετρικά χαρακτηριστικά σε μερικά δόντια, με χαρακτηριστικότερο αυτό του φύματος Carabelli (Carabelli's cusp). Αξίζει να σημειώσουμε πως ο σπογγώδης ιστός παρουσιάζει υπερτροφία, γεγονός που σημαίνει ότι ο νεκρός T φαίνεται να έπασχε από θαλασσαιμία ή σιδηροπενική αναιμία, παρότι δεν παρατηρήθηκαν πορώδεις αλλοιώσεις στις οφθαλμικές κόγχες⁵¹ (cribra orbitalia). Όσον αφορά τα οστά του, ο άνδρας αυτός φέρει πολλά σημάδια καταπόνησης (ιδίως στα άκρα του). Επίσης παρατηρήθηκαν μερικές παθολογικές τροποποιήσεις σε αρκετά από αυτά. Πιο συγκεκριμένα, σημαντική καταπόνηση παρατηρήθηκε στο άκρο της δεξιάς κλείδας, στο σημείο που αυτή ενώνεται με τον πλευροκλειδικό σύνδεσμο. Η υπερτροφική ανάπτυξη σε αυτό το σημείο συνδέεται με την καταπόνηση και την πίεση της στερνοκλειδικής άρθρωσης. Η αριστερή κλείδα, παρότι δεν παρουσιάζει την εικόνα αυτή σε τόση έκταση, έχει και αυτή καταπονηθεί. Η γενική εικόνα δηλώνει γενικευμένη πίεση που δεχόταν ο θώρακας του άνδρα αυτού, προφανώς κατά τη πραγματοποίηση έντονων σωματικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, ενδείξεις καταπόνησης παρουσιάζουν ο δεξιός και ο αριστερός βραχίονας, καθώς και σημεία της δεξιάς ωλένης. Στα κάτω άκρα, η καταπόνηση γίνεται αισθητή από την υπερτροφική ανάπτυξη της γλουτιαίας γραμμής στον δεξιό μηρό. Ακόμη, η δεξιά κνήμη φέρει συμπτώματα ενθεσοπάθειας. Η πάθηση αυτή συνδέεται με την δημιουργία οστεόφυτων στις ενθέσεις. Τέτοια οστεόφυτα με τη μορφή μικρών οστικών κόκκων, καταγράφονται και στο ανώτερο τμήμα της προσάρτησης του τένοντα του τετρακέφαλου στην εξωτερική επιφάνεια της επιγονατίδας. Περιοχή

⁴⁹ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 200-203

⁵⁰ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 203

⁵¹ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 204

νεοσχηματισμού οστού φαίνεται στην επιφάνεια της δεξιάς κνήμης. Έχει ερμηνευτεί ως θρόμβος αίματος (ένα αιμάτωμα). Αυτά συνήθως προκύπτουν από μια πληγή στο κόκαλο, ή από έναν κάλο που δημιουργείται για να επουλωθεί ένα κάταγμα (εικ.29). Ενθεσοπάθεια παρατηρείται επίσης και στο σημείο σύνδεσης του αχίλλειου τένοντα με την δεξιά πτέρνα. Σε αυτό το σημείο τα οστεόφυτα σχετίζονται με επανειλημμένα τραύματα, ή με ένα οξύ τραύμα του τένοντα αυτού. Δυστυχώς εξαιτίας της κακής διατήρησης της αριστερής πτέρνας δεν μπορούμε να δούμε διμερή εμφάνιση ενθεσοπάθειας. Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε σε ένα οστό σπονδύλου που ανήκει στην οσφυική μοίρα, και το οποίο που βρέθηκε ανάμεσα στο υλικό του τάφου V. Η γενική μορφολογία του σπονδύλου αυτού φανερώνει κάταγμα συμπίεσης (εικ. 30). Τέτοιου είδους κατάγματα προκύπτουν ύστερα από ξαφνική πρόσκρουση⁵². Ο σπόνδυλος μάλλον ανήκει στον νεκρό T. Στη θέση του κατάγματος παρατηρείται σχηματισμός νέου οστού, που σημαίνει ότι το άτομο αυτό επέζησε παρά το χτύπημα καθώς ο οργανισμός του θεράπευε το τραύμα.

Ο νεκρός T βρέθηκε φορώντας την εσφαλμένα λεγόμενη «χρυσή προσωπίδα του Αγαμέμνονα» ύψους 0,26μ. (εικ. 31). Εσφαλμένα όχι μόνο γιατί δεν θα ήταν δυνατό να είναι του ομηρικού ήρωα, όντας πρωιμότερη κατά τρεις αιώνες, αλλά και γιατί όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάρχουν βάσιμες υποψίες, ύστερα από μελέτες στα γραπτά του Schliemann, ότι ο ανασκαφέας δεν αναφερόταν σε αυτή την μάσκα όταν έγραφε, σύμφωνα με την γραπτή παράδοση, ότι «αντίκρυσε το πρόσωπο του Αγαμέμνονα»⁵³. Ο Σταματάκης περιορίζεται μόνο στο ότι αυτή είναι «η πιο όμορφη μάσκα». Θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα μόλις αναφερθούμε στην ταφή Φ.

Ο νεκρός Y βρισκόταν στο κέντρο του τάφου σύμφωνα με το σχέδιο του Σταματάκη, και είχε κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Ο νεκρός είναι άνδρας, και σύμφωνα με το κλείσιμο των ραφών του κρανίου, ήταν 30-35 ετών όταν πέθανε⁵⁴. Παρότι ο σκελετός του είναι σε μεγάλο βαθμό αποσπασματικός, τα οστά και τα δόντια που σώζονται είναι σε πολύ καλή κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, σε κανένα από τα 17 δόντια που σώθηκαν δεν ανιχνεύτηκε τερηδόνα. Επίσης κανένα από αυτά δεν χάθηκε όσο ήταν εν ζωή. Δείγμα από το οδοντικό σμάλτο των δοντιών χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου. Τα

⁵² Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 206

⁵³ Dickinson, 2005, 299

⁵⁴ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 206

κρανιακά του οστά είναι σχετικά λεπτά σε πάχος. Παρατηρείται υπερτροφία στον σπογγώδη ιστό, και δηλώνει πως και αυτός ο άνδρας έπασχε από θαλασσαιμία ή σιδηροπενική αναιμία. Όμοια με τον νεκρό T, ούτε αυτός παρουσιάζει πορώδεις αλλοιώσεις (cribra orbitalia) στο εσωτερικό των οφθαλμικών κογχών.

Ο νεκρός Φ έχει απασχολήσει κατά καιρούς πολλούς μελετητές. Η σορός που ήρθε στο φως ήταν τόσο καλά διατηρημένη που ο Schliemann έγραφε πως «το χρώμα της σορού μοιάζει πάρα πολύ με αυτό που έχουν οι αιγυπτιακές μούμιες». Έκτοτε ο νεκρός Φ έχει περάσει στην βιβλιογραφία ως «η μούμια των Μυκηνών», παρότι ο Schliemann ποτέ δεν χρησιμοποίησε αυτό τον χαρακτηρισμό για τα λείψανα αυτά, καθώς η σορός δεν φέρει κανένα στοιχείο ταρίχευσης⁵⁵. Είναι αναμφισβήτητο ωστόσο ότι ο ανασκαφέας ήταν ιδιαίτερα ενθουσιασμένος για την καλή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα λείψανα. Μάλιστα λέγεται ότι ζήτησε από έναν φαρμακοποιό της περιοχής να κάνει ό,τι περνά από το χέρι του για να τα διατηρήσει και στη συνέχεια τα τοποθέτησε σε μια γύψινη θήκη μαζί με το χώμα που τα κάλυπτε για αιώνες. Τόσο πολύ εντυπωσιάστηκε από «το στρογγυλό πρόσωπο που διατηρούσε όλη του τη σάρκα» και από «τα δύο μάτια που ήταν ακόμη απολύτως ορατά» που παρήγγειλε σε έναν καλλιτέχνη από το Ναύπλιο να ζωγραφίσει το εύρημα, ενώ ο ίδιος έγραφε χαρακτηριστικά: «αυτός ο νεκρός, μοιάζει πάρα πολύ με την εικόνα που είχα για τον Αγαμέμνονα στο μυαλό μου»⁵⁶ (εικ. 32). Ο νεκρός ήταν πλουσιότατα κτερισμένος. Ξίφη με χρυσή διακόσμηση, τρία χρυσά και τέσσερα αργυρά κύπελλα είναι μερικά από αυτά. Το πρόσωπό του εκάλυπτε το χρυσό προσωπίο, και το στέρνο του μια χρυσή πανοπλία, πάνω στην οποία ήταν τοποθετημένη μια εξαγωνική ξύλινη πυξίδα, ύψους 0,09μ, με χρυσή επένδυση που απεικονίζει λέοντες να ορμούν σε θηλαστικά σε δασώδες τοπίο (εικ. 33-34).

Το γεγονός ότι η προσωπίδα του νεκρού T επικράτησε να αναφέρεται ως η «μάσκα του Αγαμέμνονα», μάλλον οφείλεται στην σύγχυση του Schliemann από το γεγονός ότι αυτό του δεύτερου είναι πιο όμορφο από αυτό του Φ. Ο ίδιος δείχνει να μπερδεύεται μέσα στα επόμενα χρόνια σχετικά με το ποιο προσωπίο αντιστοιχεί σε ποιον νεκρό⁵⁷. Δεν είναι τυχαίο που ο Schliemann μετά την αποκάλυψη του νεκρού Φ

⁵⁵ Dickinson et al, 2012, 19

⁵⁶ Dickinson, 2005, 301

⁵⁷ Dickinson, 2005, 303-306

έφυγε από τις Μυκήνες νιώθοντας ότι η αποστολή του έχει τελειώσει και πως πρέπει να διοχετεύσει την ενέργειά του αλλού.

Όταν το 1997 τα λείψανα βγήκαν από την γύψινη θήκη για να μελετηθούν τίποτα από αυτό που αντίκρισαν οι οστεολόγοι δεν ανταποκρινόταν στην ζωνηρή περιγραφή του Schliemann⁵⁸. Αντί για 32 δόντια, εμφανίστηκαν μόνο 5, εκ των οποίων δύο χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) και ήταν ανάμεσα στα δείγματα που χαρακτηρίστηκαν ως μη αυτόχθονα⁵⁹. Το διαφορετικό χρώμα στο σμάλτο και το επίπεδο της φθοράς μάλιστα υπονοεί πως ανήκουν σε δύο διαφορετικά άτομα. Ένα τουλάχιστον από αυτά τα άτομα θα πρέπει να εκπροσωπεί τον νεκρό Φ. Ακόμη, στην γύψινη θήκη βρέθηκε ένα θραύσμα του ισχιακού οστού της λεκάνης που μάλλον ανήκει σε γυναίκα. Η μία από τις ομάδες των δοντιών δίνει στον νεκρό ηλικία περίπου 30 χρόνων, συνεπώς αν τα δόντια ανήκουν στην κάτοχο του ισχιακού οστού, τότε αυτή πρέπει να ήταν 30 ετών όταν πέθανε⁶⁰.

Υπάρχει ωστόσο η περίπτωση η περίφημη σορός να έχει τοποθετηθεί λανθασμένα αλλού μέσα στις αποθήκες του ΕΑΜ, όπως συνέβη στην περίπτωση του τάφου VI για την οποία θα υπάρξει εκτενής αναφορά παρακάτω. Όπως και να έχει, εάν ανάμεσα στα λείψανα εκπροσωπείται ο νεκρός Φ, τότε υπάρχει μια μεγάλη πιθανότητα, αυτός να είναι γυναίκα.

Στον τάφο V φαίνεται πως θάφτηκαν παραπάνω από τρεις νεκροί. Εφόσον δεν υπάρχει αντιστοιχία για αυτούς στα σχέδια του Σταματάκη, εδώ θα χρησιμοποιήσουμε τις ονομασίες με τις οποίες δημοσιεύτηκε το υλικό των λειψάνων στο BSA⁶¹.

Ο νεκρός MYC3,V: Ο σκελετός του είναι σε μεγάλο βαθμό ελλιπής. Ανήκει σε άνδρα ηλικίας 25-30 χρονών όπως δείχνουν τα κλεισίματα των ραφών του μόλις κατά 20% σωζόμενου κρανίου. Ο άνδρας αυτός φαίνεται ότι έπασχε από θαλασσαιμία ή σιδηροπενική αναιμία καθώς εμφανίζει υπερτροφία στον σπογγώδη ιστό.

⁵⁸ Dickinson et al, 2012, 18

⁵⁹ Nafplioti, 2009, 285

⁶⁰ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 213

⁶¹ Papazoglou-Manioudaki et al, 2010, 210-213

Ο νεκρός MYC4,V: Το κρανίο σώζεται μόνο κατά 20% ενώ ο υπόλοιπος σκελετός κατά 25%. Πρέπει να ανήκουν σε άνδρα, σύμφωνα με την μορφολογία των οστών, ηλικίας 25-35 ετών. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο άνδρας αυτός φέρει ραφή στο μετωπιαίο οστό, όπως και ο νεκρός T. Τέτοιου είδους μη μετρικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται σε οστά φανερώνουν ενδεχόμενη συγγένεια μεταξύ νεκρών. Συνεπώς οι δύο άνδρες θα μπορούσαν να έχουν συγγένεια εξ αίματος. Και στα δύο παρειικά οστά του κρανίου παρατηρήθηκε νέος πορώδης ιστός. Ωστόσο δεν θεωρείται ίχνος αναιμίας, μιας και, παρότι υπάρχει αναδιαμόρφωση οστών, δεν υπάρχει υπερτροφία του σπογγώδους ιστού. Όσον αφορά τα άνω και κάτω άκρα, ίχνη καταπόνησης παρατηρούνται σε αρκετά σημεία και σχετίζονται με ένταση που δεχόταν το μυοσκελετικό σύστημα αυτού του ανθρώπου κατά την διάρκεια έντονων σωματικών ασκήσεων.

Ο νεκρός MYC5,V: Δύο μόνο θραύσματα κρανίου που αποτελούν το 40% των παρειικών οστών αντιπροσωπεύουν αυτόν τον νεκρό. Η στεφανιαία ραφή δεν φέρει ίχνη κλεισίματος. Αυτό σε συνδυασμό με τα λεπτά ως προς το πάχος οστά, δείχνει ότι το άτομο αυτό ήταν ένας πολύ νεαρός ενήλικας. Δυστυχώς απουσιάζουν όλα τα στοιχεία που θα βοηθούσαν στην διευκρίνιση του φύλου και της ηλικίας.

Ο νεκρός MYC6,V: Ο νεκρός αυτός εκπροσωπείται μόνο από το μετωπιαίο οστό που σώζεται σε ποσοστό 25%. Η στεφανιαία ραφή δεν είναι κλειστή γεγονός που δηλώνει ότι το άτομο αυτό διένυε την εφηβική του ηλικία όταν πέθανε. Δεν ήταν σε καμιά περίπτωση ενήλικας. Τέλος, η οφθαλμική κόγχη δεν φαίνεται να φέρει πορώδεις αλλοιώσεις που να σχετίζονται με αναιμία.

Ο νεκρός MYCB, IV-V: Η ομάδα των οστών με αυτή την ονομασία φαίνεται πως ανήκει σε βρέφος. Ένας ατελής αριστερός βραχίονας υπονοεί πως το μωρό αυτό ήταν μικρότερο από 2 χρονών. Ανάμεσα στα οστά βρέφους που βρέθηκαν μαζί με το υλικό του τάφου IV υπήρχε μία ατελής δεξιά κνήμη, που ανήκει σε μωρό ίδιας ηλικίας. Συνεπώς αυτά τα δύο οστά ανήκουν μάλλον στο ίδιο βρέφος. Μάλιστα φέρουν ομοιότητες στο μέγεθος, την υφή και στο χρώμα. Το πιο πιθανό είναι ότι τοποθετήθηκαν εσφαλμένως κάπου μέσα στις αποθήκες του EAM μετά την ανασκαφή με αποτέλεσμα να αναμειχθούν με το υλικό άλλων τάφων.

ΤΑΦΟΣ VI

Ο τάφος VI αποκαλύφθηκε κατά την διάρκεια εργασιών καθαρισμού του Ταφικού Κύκλου Α, ένα χρόνο μετά την αποχώρηση του Schliemann, δηλαδή το 1877, από τον Σταματάκη⁶². Το σκελετικό υλικό του τάφου αυτού ήταν χαμένο στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου μετά την εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μέχρι που εντοπίστηκε ξανά το 2006 στην αποθήκη των Κλασικών γλυπτών. Αυτή η ευτυχής συγκυρία ήταν και η κινητήριος δύναμη για μία σειρά ερευνών που ακολούθησαν πάνω στα σκελετικά κατάλοιπα ολόκληρου του Ταφικού Κύκλου Α⁶³. Η καλή διατήρηση των οστών, και κυρίως του κρανίου, συντέλεσαν στο να γίνουν απόπειρες ανακατασκευής των προσώπων των νεκρών αυτού του τάφου. Ο Ταφικός Κύκλος Β, του οποίου η ανασκαφή άρχισε το 1952, έχει επιτρέψει στο παρελθόν τέτοιου είδους έρευνες, καθώς τα οστά σώζονται σε καλύτερη κατάσταση. Τα οστά του Ταφικού Κύκλου Α από την άλλη, έχοντας έρθει στο φως σχετικά βιαστικά, δεν αντιμετωπίστηκαν με την ίδια φροντίδα με αποτέλεσμα να υποστούν ζημιές. Ο τάφος VI ωστόσο διαφέρει. Τα οστά των δύο νεκρών είναι τα καλύτερα σωζόμενα στον ταφικό κύκλο⁶⁴.

Ο Σταματάκης δούλεψε μεθοδικά και επιστημονικά γράφοντας εκτενείς αναφορές για το τι βρέθηκε. Ο τάφος VI είναι ο κοντινότερος σε απόσταση από την είσοδο του ταφικού κύκλου. Έχει διαστάσεις 3.50x2.90μ.⁶⁵. Περιείχε τις σωρούς 2 νεκρών (Χ, Ψ) όπως φαίνεται και στο σχέδιο που ο ίδιος επιμελήθηκε (εικ. 36).

Ο νεκρός Ψ είναι η πρωιμότερη ταφή⁶⁶. Ο Σταματάκης γράφει πως τα οστά του ήταν «εν σωρώ». Προφανώς παραμερίστηκε για να προκύψει χώρος για τον νεκρό Χ, του οποίου η ταφή είναι και η τελευταία χρονολογικά. Από τον νεκρό Ψ σώζεται το 50% του σκελετού, κυρίως τα μικρά οστά, και 24 δόντια (εικ. 37-38). Σύμφωνα με την μορφολογία του ισχιακού οστού της λεκάνης, τα οστά ανήκουν σε άνδρα. Το ποσοστό κλεισίματος των ραφών υπονοεί μια ηλικία μεταξύ 20-25 χρόνων για το

⁶² Μυλωνάς, 1983, 20

Papazoglou et al, 2009, 237

⁶³ Papazoglou et al, 2009, 233

⁶⁴ Papazoglou et al, 2009, 239

⁶⁵ Papazoglou et al, 2009, 236

⁶⁶ Papazoglou et al, 2009, 247

άτομο αυτό. Εξαιτίας της έλλειψης των αρθρικών άκρων των μεγάλων οστών, το ύψος του δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί⁶⁷.

Ο νεκρός Ψ δεν φαίνεται να έπασχε από κάποιου είδους αναιμία. Αξίζει να σημειωθεί πως στο κρανίο το μόνο ασυνήθιστο ήταν μια διάτρηση, η οποία είναι ορατή τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά του κρανίου, και βρίσκεται πάνω από την αριστερή κόγχη του οφθαλμού, στην περιοχή του μετωπιαίου οστού (εικ. 39-40). Η αιτιολογία της ύπαρξής της δεν είναι γνωστή. Όσον αφορά τα δόντια (24), αυτά σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση τόσο στην άνω όσο και στην κάτω γνάθο. Δεν παρατηρήθηκαν γραμμές υποπλασίας. Παρατηρήθηκε όμως σε ένα από αυτά τερηδόνα, και σπασίματα σε 3 από αυτά. Τα τελευταία οφείλονται συνήθως σε τραυματισμούς ή στην κατανάλωση σκληρής τροφής και είναι πιο συνηθισμένα στους άνδρες παρά στις γυναίκες⁶⁸. Ένα μη μετρικό χαρακτηριστικό είναι ο λεγόμενος «κυνόδοντας Bushman» (Bushman canine⁶⁹) που εντοπίστηκε στην αριστερή και στην δεξιά άνω γνάθο. Όσον αφορά τα οστά, φαινόμενα μέτριας οστεώδης φυματίωσης παρατηρήθηκαν στην δεξιά και στην αριστερή ωλένη. Αποτελούν το αποτέλεσμα των συνεπειών τραβηγμάτων που προκλήθηκαν κατά την διάρκεια ασκήσεων που έχουν να κάνουν με τα χέρια. Είναι κοινό χαρακτηριστικό σε πληθυσμούς που χρησιμοποιούν πολύ τα χέρια τους, σε αγωνίσματα, ή σε πολεμικές δραστηριότητες⁷⁰. Παρόμοια εικόνα σημειώνεται και στις κλείδες.

Ο νεκρός Χ είναι η τελευταία ταφή του τάφου. Ο σκελετός σώζεται σε αρκετά καλό ποσοστό: 85% το κρανίο και 75% τα οστά, καθώς και 18 δόντια. (εικ. 37, 41, 42). Ανήκε σε άνδρα ηλικίας 35 ετών, σύμφωνα με την εικόνα των δοντιών και με το κλείσιμο των ραφών του κρανίου⁷¹. Πορώδεις αλλοιώσεις (cribra orbitalia) παρατηρήθηκαν και στις δύο οφθαλμικές κόγχες, και δηλώνουν πως ίσως ο άνδρας αυτός να έπασχε από κάποιου είδους αναιμίας (εικ. 43). Όσον αφορά τα δόντια, τερηδόνα εντοπίστηκε σε τρία από αυτά. Επίσης ορατές ήταν οι γραμμές υποπλασίας του σμάλτου σε μερικά δόντια (εικ.44). Αυτές στην περίπτωση του νεκρού Χ οφείλονται στην δύσκολη περίοδο που διένυσε μετά την διακοπή του θηλασμού. Η

⁶⁷ Papazoglou et al, 2009, 249

⁶⁸ Papazoglou et al, 2009, 253

⁶⁹ Papazoglou et al, 2009, 254-258: "it is named after the tribe of San Bushmen in Africa, where this is most frequent. On the Bushman canine, the mesial marginal ridge on the lingual tooth crown surface is thicker than the distal one"

⁷⁰ Papazoglou et al, 2009, 260

⁷¹ Papazoglou et al, 2009, 261

περίοδος αυτή είναι ανάμεσα στα 2,5-4 χρόνια⁷². Όσον αφορά τα οστά του, ο νεκρός αυτός φαίνεται πως δεχόταν πίεση στην θωρακική του ζώνη, καθώς τόσο στις κλείδες όσο και στους βραχίονες παρουσιάζει ενθεσοπάθεια.

Οι δύο άνδρες ήταν κτερισμένοι με χρυσά αντικείμενα και κοσμήματα, αλλά σε καμία περίπτωση ο τάφος VI δεν ανήκει στις περιπτώσεις των τάφων III, IV και V. Ο «θησαυρός» του κρύβεται στην κατάσταση στην οποία βρέθηκαν τα οστά, και ειδικά τα κρανία, που όπως προαναφέρθηκε, επέτρεψαν σε ομάδα επιστημόνων να ανακατασκευάσουν την μορφή των δύο νεκρών. Με τη χρήση κεριού, ειδικού για τέτοιες τεχνικές οι νεκροί X και Ψ πήραν ξανά μυς και σάρκα. Πρέπει να τονισθεί σε αυτό το σημείο ότι καμία ανακατασκευή προσώπου δεν αποτελεί το αψεγάδιαστο πορτραίτο ενός ανθρώπου. Και αυτό γιατί, ενώ το κρανίο καθορίζει το σχήμα και τα γενικά χαρακτηριστικά (π.χ μεγάλο μέτωπο, έντονα ζυγωματικά, πηγούνι), χαρακτηριστικά όπως το μέγεθος και το σχήμα των χειλιών, και των αυτιών, ή το σχήμα των φρυδιών και γενικά η τριχοφυία στο πρόσωπο δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί. Τότε είναι που η επιστήμη συμπληρώνει τα στοιχεία του ατόμου με βάση την ηλικία, την φυλή από την οποία κατάγεται, και την κοινωνία στην οποία έζησε το άτομο αυτό. Στην περίπτωση των νεκρών του τάφου VI τις ανακατασκευές επιμελήθηκαν δύο διαφορετικοί άνθρωποι προς αποφυγή τυχόν ομοιοτήτων⁷³. Ωστόσο, το αποτέλεσμα μας ξαφνιάζει ευχάριστα καθώς παρατηρείται μια καταπληκτική ομοιότητα μεταξύ των νεκρών X, Ψ (εικ. 45-46). Μάλιστα όταν οι ερευνητές τοποθέτησαν το σχέδιο του ενός επάνω στο σχέδιο του άλλου, οι γραμμές σχεδόν δεν ξεχώριζαν (εικ. 47). Αυτό ίσως δηλώνει πως οι δύο άνδρες είχαν κάποιου είδους συγγενική σχέση ή κάποιον κοινό πρόγονο. Ωστόσο, δεν έγινε αντιληπτή φυσιογνωμική ομοιότητα με κανέναν από τους νεκρούς του Ταφικού Κύκλου B, των οποίων η ανακατασκευή έχει πραγματοποιηθεί παλαιότερα⁷⁴.

⁷² Papazoglou et al, 2009, 267

⁷³ Papazoglou et al, 2009, 245-247

⁷⁴ Musgrave et al, 1995, 107-136

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών ο αριθμός των νεκρών ανέρχεται στους 19: εννέα άντρες, οχτώ γυναίκες και δύο παιδιά (το ένα μάλιστα βρέφος). Οι γυναίκες, παρότι περισσότερες σε αριθμό από τον Ταφικό Κύκλο Β, μειοψηφούν⁷⁵.

Ο μέσος όρος ζωής προκύπτει στα 25-35 χρόνια. Οι νεκροί του Ταφικού Κύκλου Α πέθαναν σχετικά νεότεροι από αυτούς του Ταφικού Κύκλου Β. Πιο συγκεκριμένα 7 νεκροί πέθαναν κάτω των 30 ετών, επίσης 7 μεταξύ 30-35 ετών, και μόνο ένας νεκρός πέθανε στην ηλικία των 35-40 χρόνων. Ο μέσος όρος ύψους για έναν Μυκηναίο είναι το 1,60μ. Ο μέσος Μυκηναίος, λοιπόν, είναι κοντότερος σε σχέση με τον σύγχρονο κάτοικο του ελλαδικού χώρου, το ύψος του οποίου κυμαίνεται μεταξύ του 1,70-1,80μ για τους άνδρες. Μόνο ένας νεκρός υπολογίστηκε ότι είχε ύψος γύρω στο 1,80μ.

Το γεγονός ότι όλοι τους πέθαναν νέοι ίσως οφείλεται στην γενικά καλή υγεία που παρουσιάζουν τόσο τα δόντια όσο και τα οστά τους. Σχετικά με τα πρώτα, σημειώθηκαν λίγα κρούσματα τερηδόνας από την μια μεριά, αλλά αρκετά περιστατικά γραμμών υποπλασίας από την άλλη. Όσο αφορά τα οστά, παρατηρήθηκαν ελάχιστες περιπτώσεις οστεοαρθρίτιδας και αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις ΜΕ ταφές που παρουσιάζουν συχνά το φαινόμενο αυτό⁷⁶. Ωστόσο φαίνεται πως πολλοί υπέφεραν από ασθένειες όπως η αναιμία (κάτι που φαίνεται τόσο από τις πορώδεις αλλοιώσεις στο εσωτερικό των οφθαλμικών κογχών, όσο και από την υπερτροφία που παρουσιάζει σε πολλούς ο σπογγώδης ιστός). Η αναιμία μαστίζει ακόμη και στην εποχή μας τους πληθυσμούς της Μεσογείου. Η σιδηροπενική αναιμία, δηλαδή η αναιμία που κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται σε έλλειψη σιδήρου, είναι και σήμερα μια από τις πιο συνηθισμένες μορφές αναιμίας.

Επιπλέον, πολλοί σε αριθμό άνδρες, εμφανίζουν φαινόμενα έντονης καταπόνησης στα οστά τους, ειδικότερα αυτοί των τάφων IV, V και VI, τα οποία σχετίζονται με έντονες σωματικές δραστηριότητες. Φαίνεται πως οι ζωές των ανδρών αυτών ήταν άμεσα συνδεδεμένες με πρακτικές όπως ο πόλεμος και το κυνήγι, ωστόσο δεν

⁷⁵ Dickinson et al, 2012, 21

⁷⁶ Dickinson et al, 2012, 21

μπορούμε να γνωρίζουμε εάν οι καταπονήσεις αντανακλούν πρακτικές εκπαίδευσης (αθλοπαιδιές), ή πραγματική συμμετοχή σε πόλεμο. Το γεγονός ότι απουσιάζουν σημάδια θανατηφόρων τραυμάτων στα οστά δεν μπορεί μεν να ενισχύσει την δεύτερη πιθανότητα, αλλά ούτε δε και να την απορρίψει, καθώς υπάρχουν περιπτώσεις ξαφνικής θνησιμότητας που προέρχονται από ατυχήματα, αλλά δεν έχουν επίδραση πάνω στα κόκαλα. Τέτοιες, για παράδειγμα, είναι οι περιπτώσεις ακατάσχετης αιμορραγίας κατά τις οποίες εάν δεν δοθούν στον ασθενή οι απαραίτητες βοήθειες, αυτές μπορούν να αποβούν μοιραίες.

Οι Μυκήνες έδιναν πάντα την εντύπωση μιας δυνατής και ετοιμοπόλεμης κοινωνίας, με την οχύρωσή της και με την στρατηγική της θέση, που δύσκολα μπορεί κανείς να ξεφύγει από την εικόνα του πολεμιστή που διαμορφώνει για τους κατοίκους της. Και παρότι οι νεκροί του Ταφικού Κύκλου Α, αντιπροσωπεύουν κάποιου είδους ελίτ της μυκηναϊκής κοινωνίας, όπως φαίνεται και από την ανάδειξη του χώρου και την μετατροπή του σε επισκέψιμο μνημείο στους αιώνες που ακολούθησαν, βλέπουμε πως οι ταραχώδεις συνθήκες ζωής δεν κάνουν κοινωνικές διακρίσεις.

Σχετικά με την πιθανότητα συγγένειας μεταξύ των νεκρών: Στην εποχή μας, είναι αυτονόητο άνθρωποι που συνδέονται μεταξύ τους εξ αίματος ή μέσω των δεσμών του γάμου να ταφούν στο ίδιο νεκροταφείο και πολλές φορές στον ίδιο τάφο. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν αποτελούσε προϋπόθεση για μια ταφή στην μυκηναϊκή κοινωνία. Υπάρχει πιθανότητα οι νεκροί που μοιράζονται τον ίδιο τάφο, να μην έχουν μεταξύ τους καμία απολύτως σχέση. Οι Μυκηναίοι, όπως προαναφέρθηκε, συνήθιζαν να χρησιμοποιούν το ίδιο ταφικό μνημείο παραπάνω από μια φορά, και τα οστά των προηγούμενων ταφών παραμερίζονταν για να κάνουν χώρο για την νέα ταφή. Φαίνεται πως από τη στιγμή που είχε προέλθει η αποσύνθεση, δεν θεωρούνταν ιεροσυλία η απομάκρυνση οστών, η ανάμειξή τους και η αδιαφορία για περαιτέρω φροντίδα τους⁷⁷, συνεπώς, υποθέτουμε πως μπορεί παράγοντες όπως η τοποθέτηση των νεκρών ανάλογα με την μεταξύ τους συγγένεια να μην είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Μυκηναίους. Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί η ύπαρξη μη παθολογικών, άλλα κληρονομικών μη-μετρικών χαρακτηριστικών, όπως λ.χ. η μετωπιαία ραφή σε δύο άνδρες του τάφου V, που αποτελεί ίσως ένδειξη για μια πιο στενή μεταξύ τους σχέση. Η ομοιότητα μεταξύ των νεκρών του τάφου VI όπως προκύπτει από τις

⁷⁷ Βασιλικού, 1995, 108

ανακατασκευές των προσώπων τους δεν αποτελεί ισχυρό κριτήριο για την μεταξύ τους συγγένεια άλλα ούτε και μπορεί να μείνει απαρατήρητη. Όπως επίσης απαρατήρητη δεν είναι και η τοποθέτηση ενός νεαρού παιδιού στο στήθος της νεκρής Μ. Ο οριοθετημένος χώρος του Ταφικού Κύκλου Α αναμφίβολα ενισχύει την άποψη πως οι 19 νεκροί συνδέονται με κάποιο τρόπο μεταξύ τους. Μπορεί όμως η σύνδεση αυτή να μην οφείλεται μόνο σε συγγενικούς δεσμούς, αλλά σε κοινές ιδιότητες, κοινή κοινωνική τάξη καθώς και κοινά καθήκοντα.

Όσον αφορά τα αποτελέσματα της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) υπενθυμίζεται πως στους 11 νεκρούς οι τρεις προέκυψε πως είχαν ξενική καταγωγή. Οι δύο μάλιστα εξ αυτών αντιπροσωπεύουν σίγουρα γυναίκες. Πρόκειται για την νεκρή Μ του τάφου ΙΙΙ και για τα δόντια, των οποίων η μια ομάδα πιθανότατα ανήκει στον νεκρό Φ του τάφου V. Με βάση το δείγμα των κελυφών των σύγχρονων σαλιγκαριών μόνο δύο άνδρες αποδεικνύονται σίγουροι αυτόχθονες. Είναι ο νεκρός Ν του τάφου ΙΙΙ και ο νεκρός Ξ του τάφου ΙV. Για τους υπόλοιπους έξι νεκρούς που επίσης εμφανίζουν υψηλά αποτελέσματα μάλλον οφείλεται η κατανάλωση τροφών προερχόμενων από περιοχές απομακρυσμένες από την μυκηναϊκή ακρόπολη, όπως υποστηρίχθηκε στο σχετικό κεφάλαιο. Το γεγονός ότι οι επονομαζόμενοι ως μη αυτόχθονες είναι γυναίκες ίσως αντανakλά πρακτικές επιγαμίας: όλες οι ηγεμονικές κοινωνίες κατέφευγαν ανεξαρτήτως τύπου και εποχής σε τέτοιου είδους πρακτικές με απώτερο σκοπό να εξασφαλίσουν, να οριοθετήσουν, ενίοτε και να αυξήσουν την δύναμη, την κυριαρχία και το κύρος τους. Κάτι τέτοιο συνεπώς δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση για τις Μυκήνες⁷⁸. Μελλοντικές έρευνες ανάλυσης του στροντίου στην λεκάνη της Μεσογείου ίσως δώσουν μια απάντηση για τον τόπο καταγωγής των εν λόγω γυναικών.

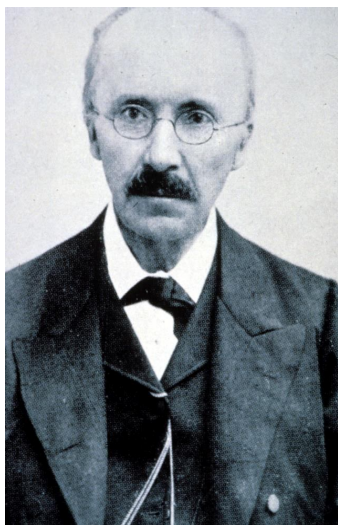
Τέλος, όσον αφορά τα κτερίσματα, φαίνεται πως τα πολυτιμότερα από αυτά, προορίζονταν για τους πιο νεαρούς ηλικιακά: άνθρωποι ηλικίας περίπου 25-30 ετών δείχνουν να είναι οι κάτοχοι χρυσών κυπέλλων, χρυσών δαχτυλιδιών και χρυσών προσωπίδων. Τα τελευταία μάλιστα δείχνουν πως αποτελούσαν κτέρισμα τόσο σε ανδρικές όσο και σε γυναικείες ταφές. Η μορφή των προσωπίδων που εμφανισιακά προϋδεάζει ότι απευθύνεται μόνο στο ανδρικό φύλο φαίνεται πως δεν ενοχλούσε ή δεν προβλημάτιζε καλλιτεχνικά τους Μυκηναίους. Ίσως γιατί μέσω της τέχνης τους,

⁷⁸ Nafplioti, 2009, 289

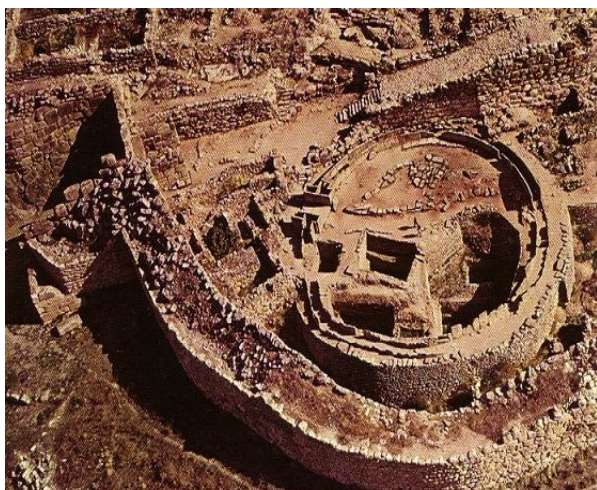
όπως αυτή εκφράζεται στα ταφικά τους έθιμα, δεν αντιπροσωπεύεται η ατομικότητα αλλά η συλλογικότητα, και πιο συγκεκριμένα η ιδιότητα. Λειτουργούν, θα λέγαμε, σαν οικόσημα για μια γενεαλογία, για μια δυναστεία. Όπως είδαμε, τουλάχιστον δύο γυναίκες κρύβονταν πίσω από νεκρικές προσωπίδες. Ακόμη, βλέπουμε πως ενώ κάποιοι άνδρες συνοδεύονταν από πολεμικό εξοπλισμό (εγχειρίδια), κάποιοι άλλοι είχαν στην κατοχή τους χρυσά κύπελλα, και άλλοι πάλι τίποτα από τα δύο. Αυτό μπορεί ίσως να αποτελεί ένδειξη για την ιδιότητα που θα είχαν οι άνδρες αυτοί όσο ήταν εν ζωή. Οι κάτοχοι των όπλων ίσως υπήρξαν πολεμιστές, χωρίς όμως να σημαίνει πως οι άλλοι απείχαν από οποιουδήποτε είδους πολεμικής δραστηριότητας. Οποιος και αν είναι ο λόγος, δεν είμαστε σε θέση να τον γνωρίζουμε.

Αναμφίβολα, η εποχή κατά την οποία ακμάζει η κοινωνία των Μυκηνών είναι μια εποχή που μάλλον περιπλέκει, παρά ξεκαθαρίζει τα πράγματα για την έρευνα. Τα παραπάνω δεδομένα αποτελούν παρά μια μικρή απόδειξη για το πόσο οι νεότερες μελέτες αναθεωρούν παγιωμένες απόψεις. Είχαμε συνηθίσει την εικόνα των βασιλιάδων και των πριγκιπισσών για τους νεκρούς του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, μέσω των ομηρικών επών και των αρχαίων μύθων. Και όμως, νεότερες έρευνες που τοποθετούν πρωιμότερα από ποτέ την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας μας αναγκάζουν να αναθεωρήσουμε. Δεν είναι τυχαίο που ανάλογου είδους ταφικά μνημεία δεν βρέθηκαν, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, στην Κρήτη ή στο Ακρωτήρι της Θήρας, παρότι τα ευρήματα των περιοχών αυτών φαίνονται να είναι σύγχρονα των Μυκηνών. Είναι ηγεμόνες οι νεκροί του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών; Και αν είναι, τότε ποια ήταν η σχέση τους με τους σύγχρονούς τους ξένους ηγεμόνες; Καλούμαστε, λοιπόν, να αποποιηθούμε παλαιότερες θεωρίες, όπως αυτές του Schliemann, που παρότι έφτασε μέχρι εκεί που μπορούσε στην εποχή του, αυτή δεν είναι πλέον η ίδια με την δική μας. Η επιστήμη μας προσφέρει νέες θεωρίες και νέους προβληματισμούς. Το μόνο που χρειάζεται είναι να είμαστε σε θέση να τους υποδεχτούμε.

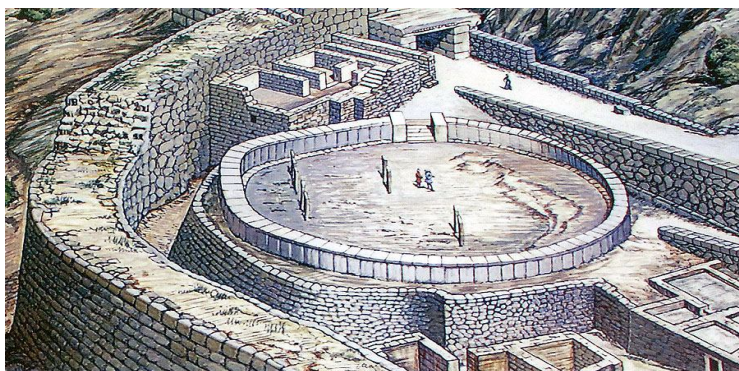
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ.1 Ο Heinrich Schliemann.

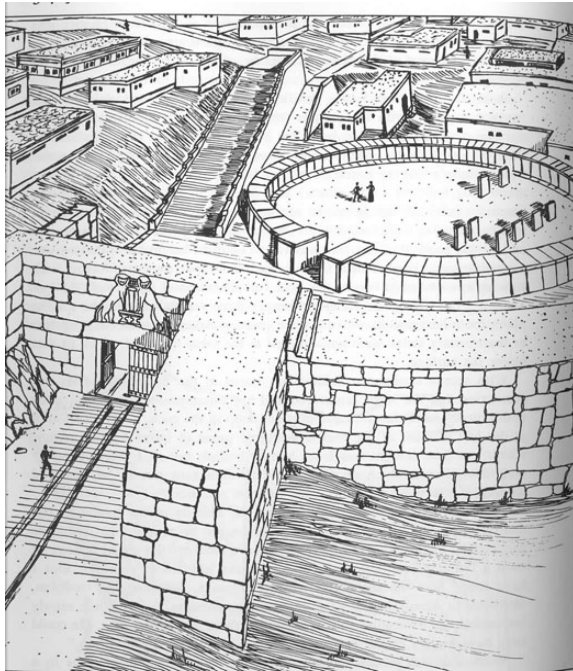
Εικ.2 Ο Ταφικός Κύκλος Α, αεροφωτογραφία.

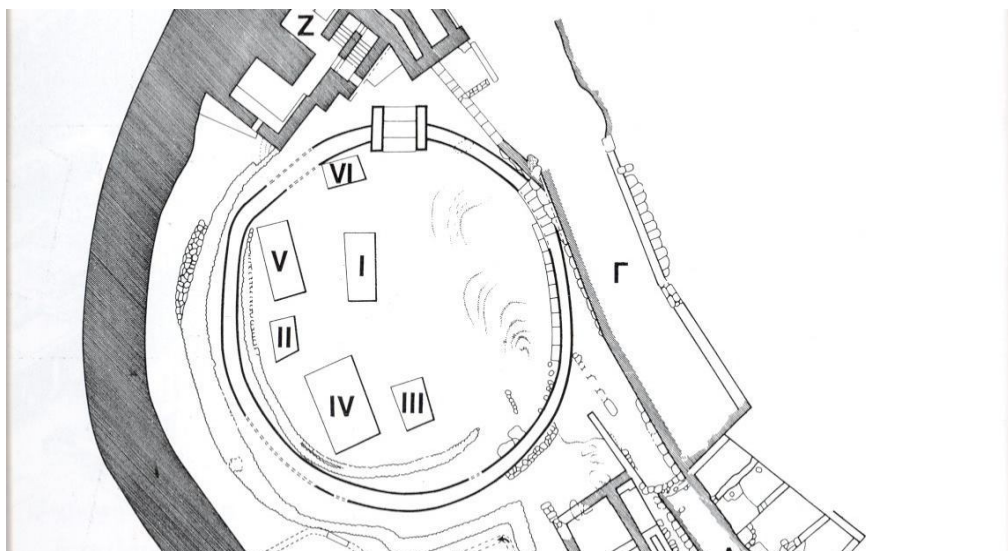
Εικ.3 Η μορφή του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών γύρω στο 1250 π.Χ.

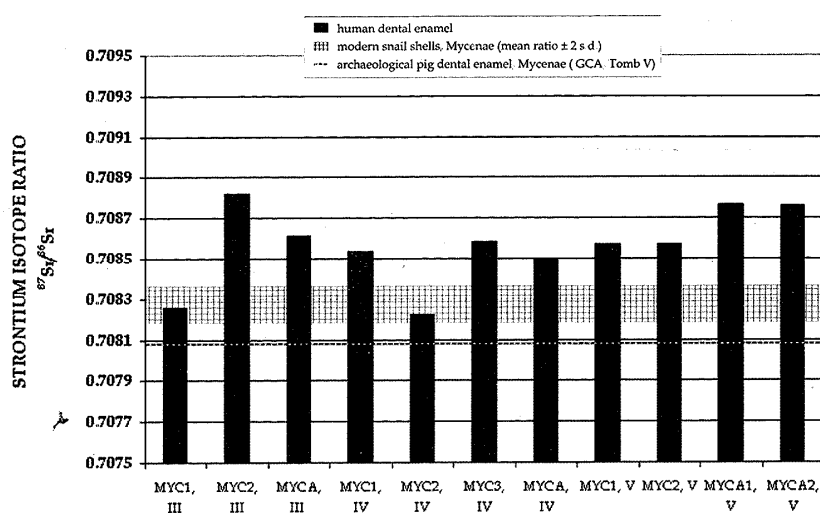
Εικ.4 Ο Ταφικός Κύκλος Α, διακρίνεται μέρος των δακτυλίων.

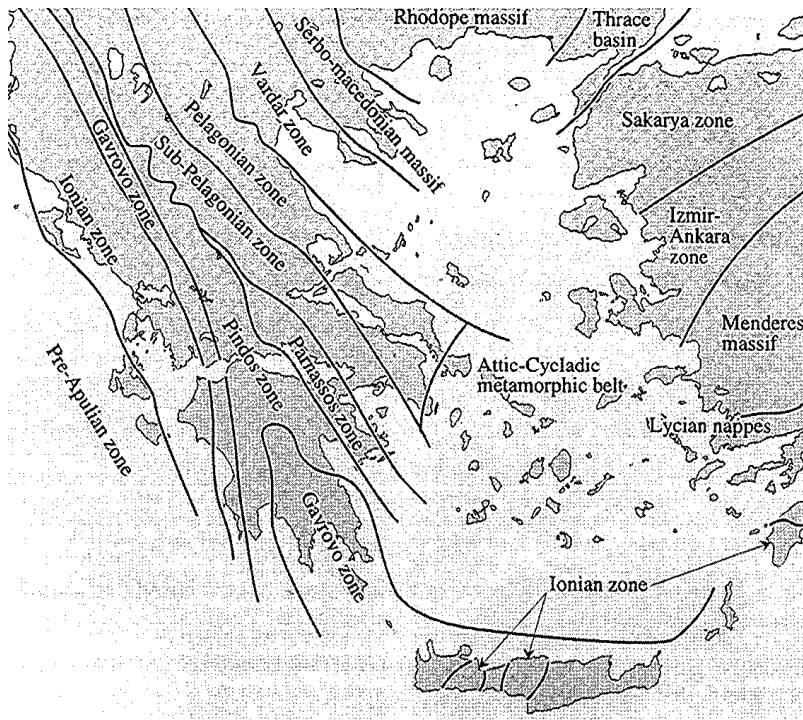
Εικ.5 Αναπαράσταση της Πύλης των Λεόντων και του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών

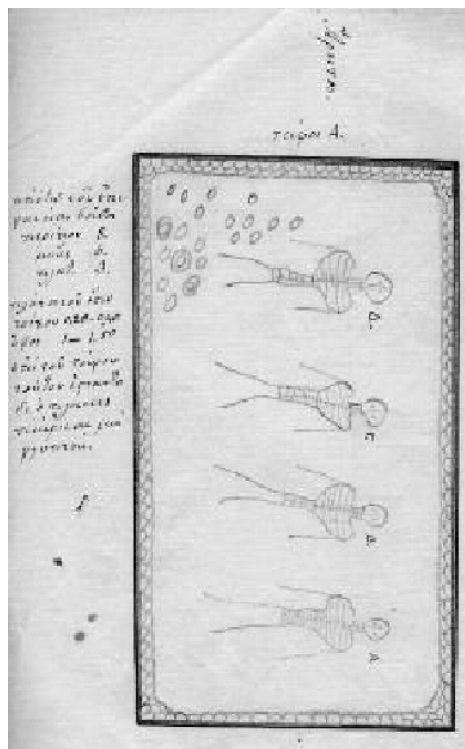
Εικ.6 Κάτοψη του Ταφικού Κύκλου Α, με τους τάφους Ι έως VI.

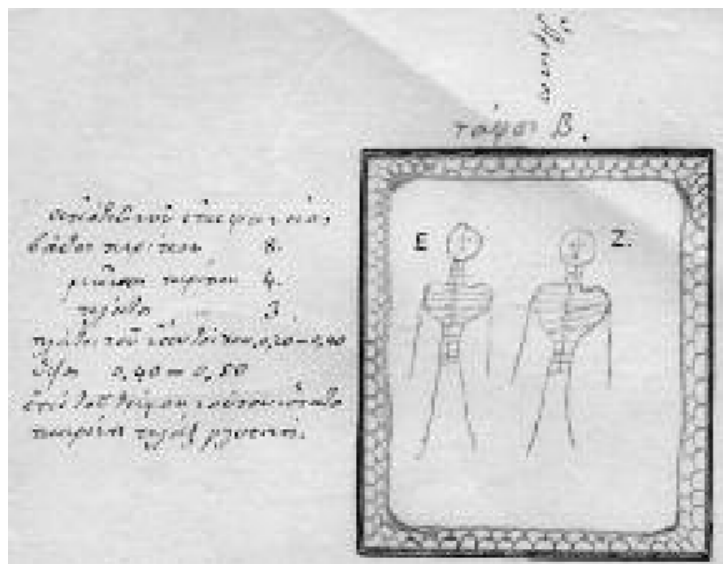
Εικ.7 Τα αποτελέσματα της ανάλυσης της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$).

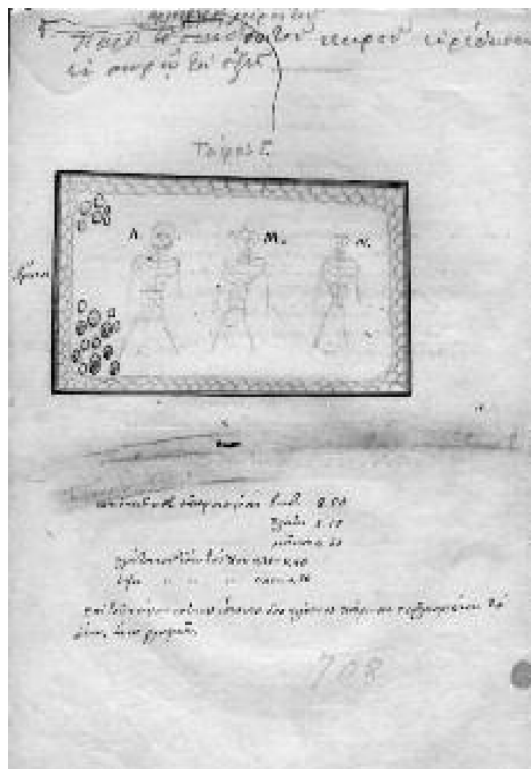
Εικ.8 Οι ισοτοπικές ζώνες όπως προκύπτουν στον Ελλαδικό χώρο. Οι Μυκήνες βρίσκονται στην επικράτεια της ζώνης της Πίνδου.

Εικ.9 Το σχέδιο του Σταματάκη για τον Τάφο Ι

Εικ.10 Το σχέδιο του Σταματάκη για τον Τάφο II

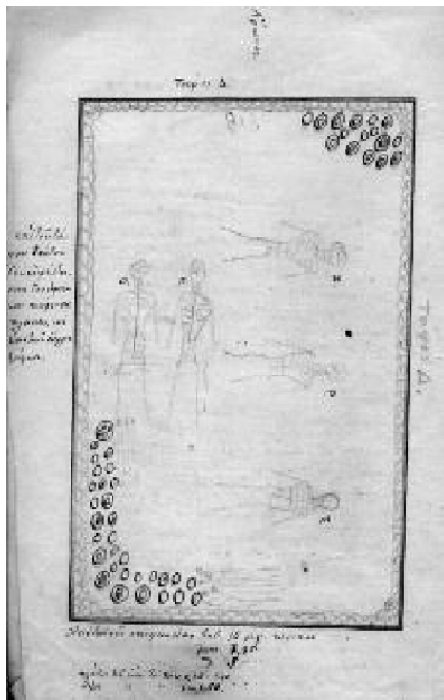
Εικ. 11 Το σχέδιο του Σταματάκη για τον Τάφο III

Εικ.12 Το κτέρισμα της νεκρής Μ ήταν το λεγόμενο «χρυσό διάδημα», σήμερα εκτεθειμένο στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Εικ.13 Χρυσά ελάσματα που κάλυπταν περιμετρικά το σώμα νεαρού παιδιού, Τάφος III.

Εικ.14 Το σχέδιο του Σταματάκη για τον Τάφο IV

Εικ.15 Νεοσχηματισμός οστού στο δεξί μηριαίο του νεκρού Ο.

Εικ.16 Το χρυσό «Κύπελλο του Νέστορα», κτήρισμα του νεκρού Ο.

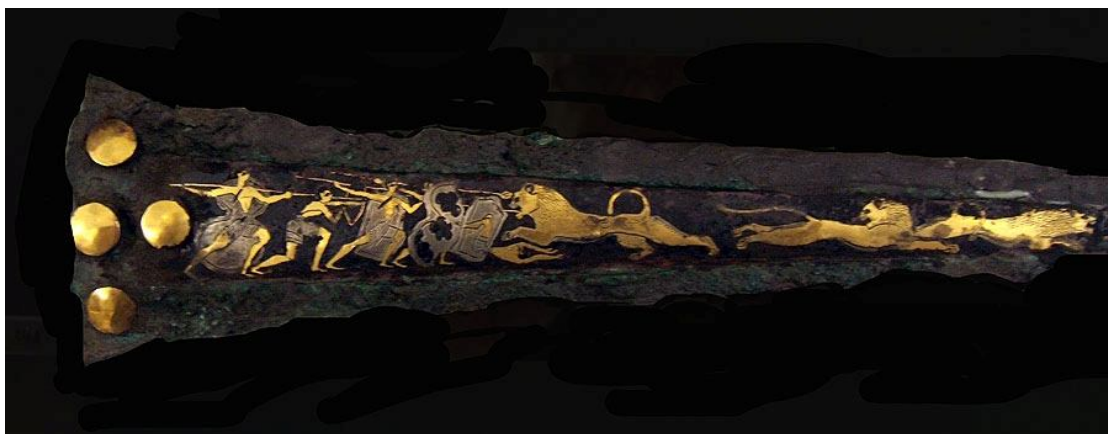
Εικ.17 Το χρυσό προσωπείο που κάλυπτε τον νεκρό Π.

Εικ.18 Ενδείξεις καταπόνησης στο δεξί και αριστερό βραχίονα
 του νεκρού Ξ.

Εικ.19-20 Τα ρυτά που συνόδευσαν τον νεκρό Ξ: η χρυσή λεοντοκεφαλή ύψους 0,20μ, και η αργυρή κεφαλή ταύρου με επιχρυσωμένα κέρατα ύψους 0,155μ.

Εικ.21-22 Τα χρυσά εγχειρίδια που αποδίδονται στον νεκρό Ξ. Το πρώτο εικονίζει κυνήγι λεόντων, ενώ το δεύτερο εικονίζει λέοντες που καλπάζουν σε πετρώδες τοπίο.

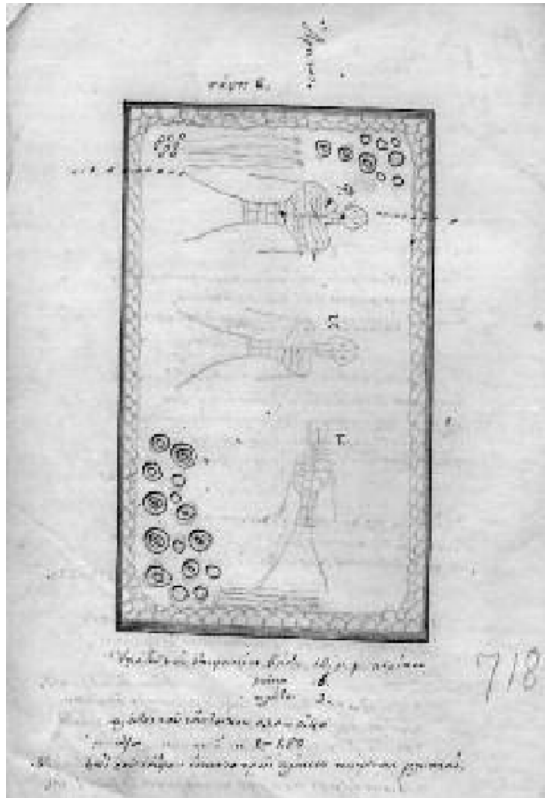
Εικ.23 Το χρυσό προσωπείο της νεκρής Σ.

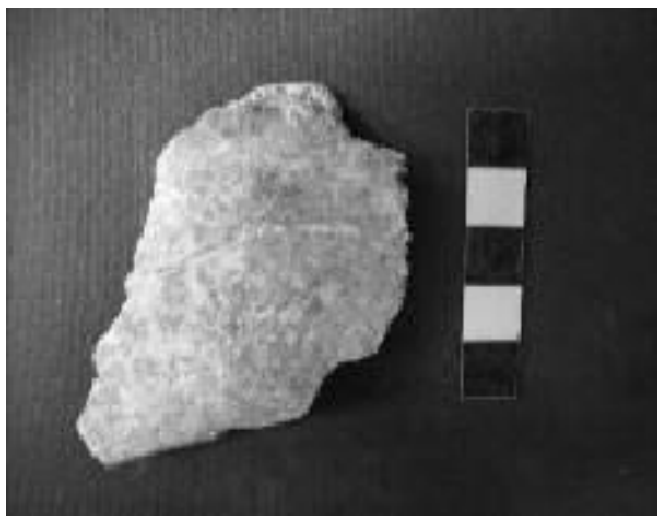
Εικ.24-25 Τα χρυσά δαχτυλίδια που εντοπίστηκαν ανάμεσα στη νεκρή Σ και στο νεκρό Ρ. Το πρώτο εικονίζει σκηνή μάχης, ενώ το δεύτερο εικονίζει σκηνή κυνηγιού.

Εικ.26 Το χρυσό προσωπείο του νεκρού (ή νεκρής;) Ρ.

Εικ.27 Το σχέδιο του Σταματάκη για τον Τάφο V.

Εικ.28 Θραύσμα κρανίου του νεκρού T όπου φέρει μετωπιαία ραφή, μη-μετρικό χαρακτηριστικό.

Εικ.29 Θρόμβος αίματος (αιμάτωμα) στην δεξιά κνήμη του νεκρού T.

Εικ.30 Σπόνδυλος της περιοχής της οσφυϊκής μοίρας του νεκρού T. Φέρει ενδείξεις κατάγματος συμπίεσης.

Εικ.31 Το χρυσό προσωπίό του νεκρού Τ. Έχει επικρατήσει να λέγεται «μάσκα του Αγαμέμνονα».

Εικ.32 Η ζωγραφιά της σορού του νεκρού Φ.

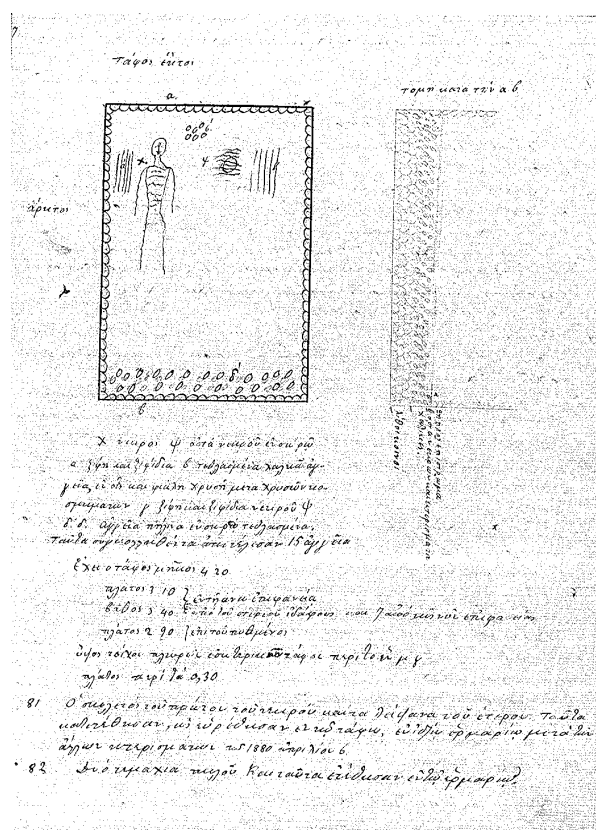
Εικ.33 Το χρυσό προσωπείο του νεκρού Φ.

Εικ.34 Η ξύλινη εξαγωνική πυξίδα του νεκρού Φ. Στα χρυσά ελάσματα εικονίζονται λέοντες να ορμούν σε θηλαστικά σε δασώδες τοπίο.

Εικ.35 Οστά βρέφους, υλικό που πιθανότατα συνδέεται με ανάλογα οστά που βρέθηκαν στον τάφο IV.

Εικ.36 Το σχέδιο του Σταματάκη για τον Τάφο VI.

FIG. 12. Individual 1. Extended skeleton.

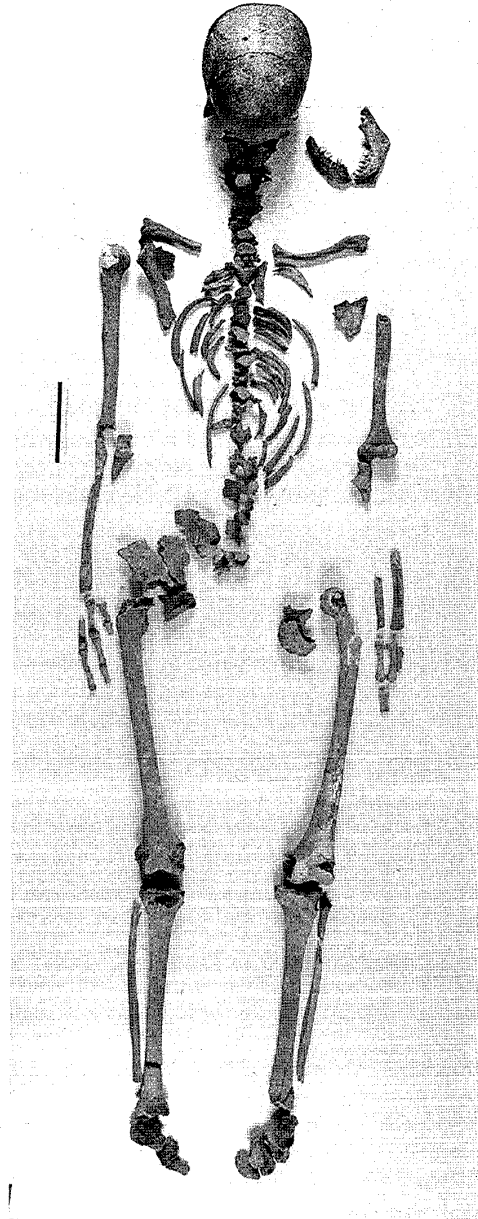
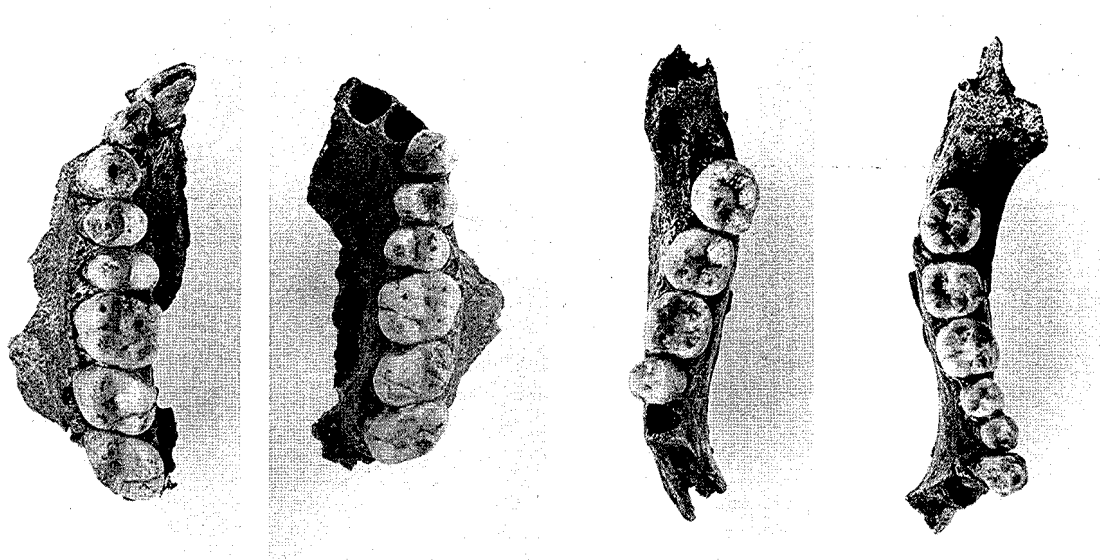

FIG. 13. Individual 2. Extended skeleton.

Εικ.37 Οι δύο νεκροί του τάφου VI. Αριστερά ο νεκρός Ψ, δεξιά ο νεκρός Χ.

Εικ.38 Η άνω και η κάτω γνάθος του νεκρού Ψ.

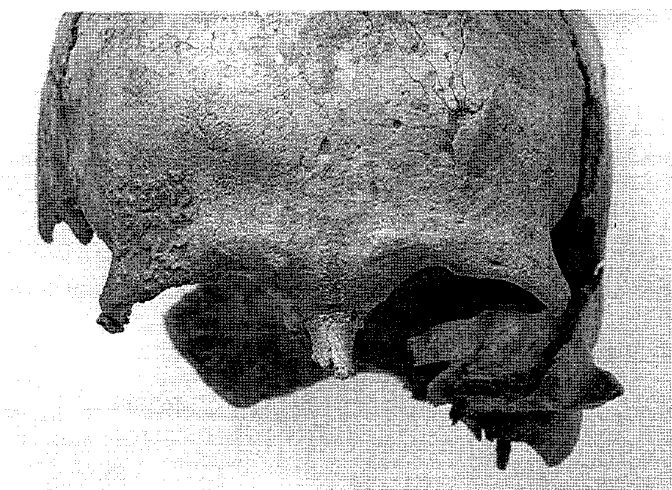

FIG. 14. Cranium of Individual 1, frontal aspect.

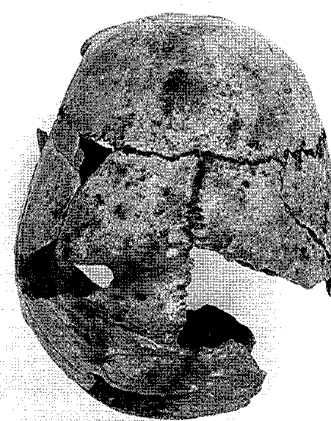

FIG. 15. Cranium of Individual 1, vertical aspect.

Εικ.39 Το κρανίο του νεκρού Ψ. Στην περιοχή πάνω από την αριστερή οφθαλμική κόγχη διακρίνεται μια διάτρηση.

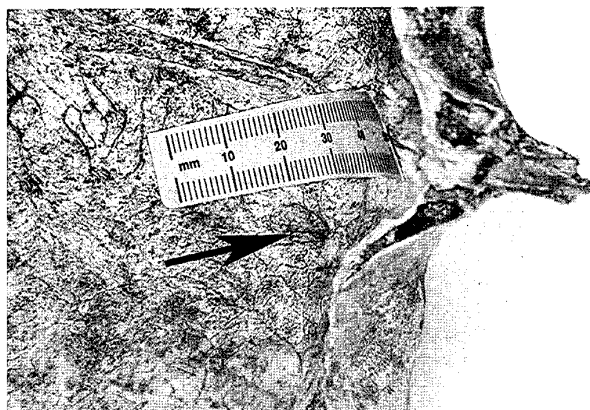

FIG. 20 (above). Cranium of Individual 1: endocranial surface of left frontal bone showing a perforation (arrowed) that extends externally.

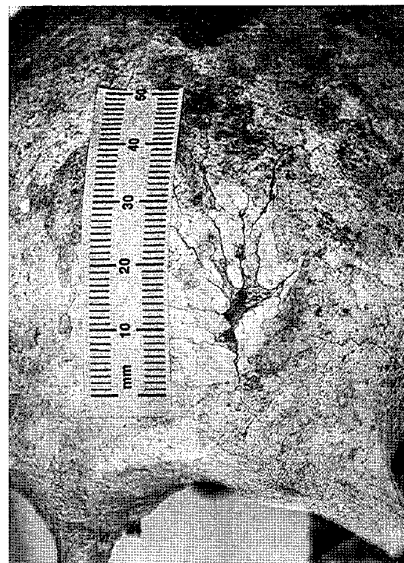

FIG. 21 (right). Cranium of Individual 1: outer surface of left frontal bone showing radiations from the perforation.

Εικ.40 Η διάτρηση στο κρανίο του νεκρού Ψ, λεπτομέρεια.

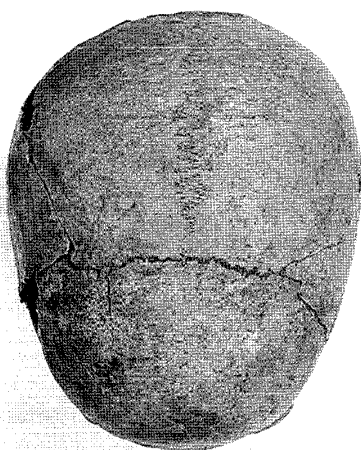
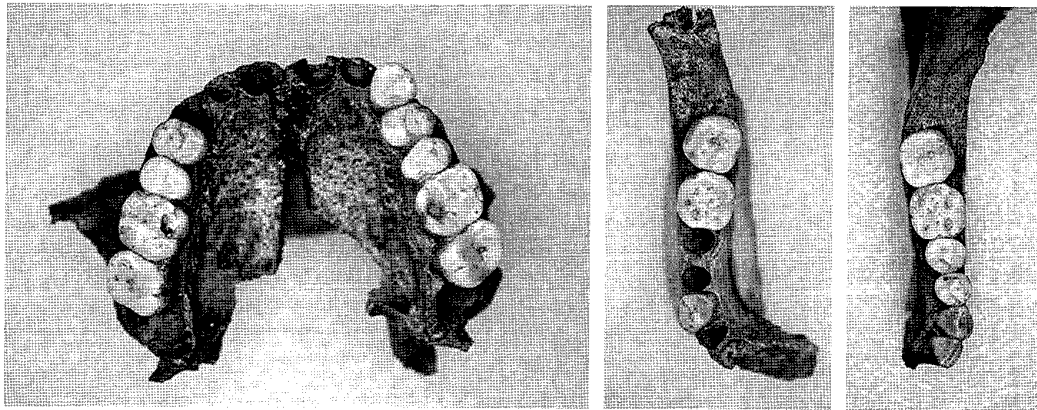

FIG. 31 (left). Cranium of Individual 2, vertical aspect.

FIG. 32 (right). Cranium of Individual 2, posterior aspect.

Εικ.41 Το κρανίο του νεκρού Χ.

FIGS. 40-2 (left to right) Individual 2: right and left sides of maxilla, occlusal aspect; right side of mandible, and part of left near midline, occlusal aspect; left side of mandible, damaged, occlusal aspect.

Εικ.42 Η άνω και η κάτω γνάθος του νεκρού X.

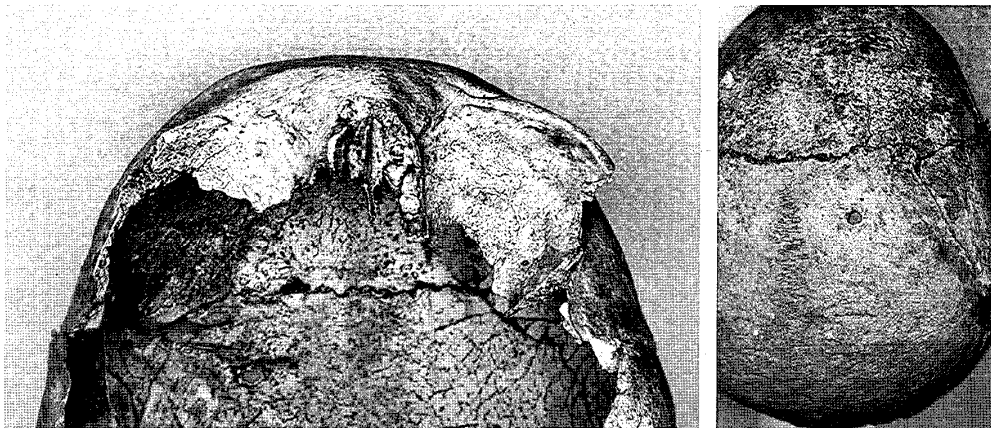

FIG. 35 (left). Cranium of Individual 2: orbital roofs showing slight trace of cribra orbitalia.
FIG. 36 (right). Cranium of Individual 2: superior aspect of outer surface showing hole in right parietal.

Εικ.43 Πορώδεις αλλοιώσεις (cribra orbitalia) στο εσωτερικό των οφθαλμικών κογχών του κρανίου του νεκρού X (αριστερά).

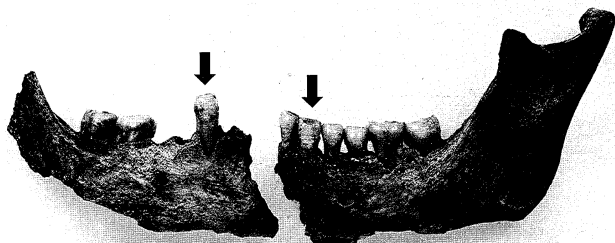

FIG. 43 Dental enamel hypoplasia on the right and left mandibular canines of Individual 2.

Εικ.44 Η κάτω γνάθος του νεκρού

X. Τα βέλη δείχνουν τα δόντια στα οποία ανιχνεύτηκαν γραμμές υποπλασίας.

Εικ.45 Η ανακατασκευή της μορφής του νεκρού Ψ.

Εικ.46 Η ανακατασκευή της μορφής του νεκρού Χ.

FIGS. 10–11. Face-mapping of the two heads from Shaft Grave VI: the white lines show Head 2 overlaid on Head 1 in black (FIG. 10) and Head 1 overlaid on Head 2 (FIG. 11).

Εικ.47 Τα σχέδια της ανακατασκευής των προσώπων των νεκρών Ψ και Χ τοποθετημένα το ένα πάνω στο άλλο. Γίνεται φανερό το γεγονός πως τα περιγράμματα σχεδόν δεν ξεχωρίζουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλικού Ντ. 1995, *Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ.152, Αθήνα
- Dickinson O. 2003, *Αιγαίο, Εποχή του Χαλκού*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Dickinson O. 2005, “The face of Agamemnon”, *Hesperia* 74, 299-308
- Dickinson O. et al 2012, “Mycenae Revisited Part 4: Assessing the new data”, *Annual of the British School of Athens*, 105, 1-28
- Hood S. 1960, “Schliemann’s Mycenae Albums”, *Archaeology*, 61-65
- Kurtz D., Boardman J. 1994, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα Αθήνα
- Mylonas G. 1966, *Mycenae and Mycenaean Age*, Princeton University Press
- Μυλωνάς Γ. 1983, *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Αθήνα
- Musgrave J. et al, 1995, “Seven Faces from Grave Circle B at Mycenae” *Annual of the British School of Athens*, 90, 107-136
- Nafplioti A. 2009, “Mycenae Revisited Part 2: Exploring the local versus non-local geographical origin of the individuals from Grave Circle A: evidence from strontium isotope ratio ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) analysis” *Annual of the British School of Athens*, 104, 279-292
- Papazoglou-Manioudaki L. et al. 2009, “Mycenae Revisited Part 1: The human remains from Grave Circle A: Stamatakis, Schliemann and two new faces from Shaft Grave VI”, *Annual of the British School of Athens*, 104, 233-276
- Papazoglou-Manioudaki L. et al. 2010, “Mycenae Revisited Part 3: The human remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the masks: a study of the bones from Shaft Graves I-VI”, *Annual of the British School of Athens*, 105, 157-224
- Schliemann H. 1878, *Mycenae. A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*, London
- Treuil R., P. Darcque, J.-Cl. Poursat, G. Touchais. 1996, *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα
- Vermeule, E. 1983, *Ελλάς, Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα